

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ,
ПОЛІТОЛОГІЇ ТА ПРАВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
Хрестоматія
навчальний посібник
для студентів неісторичних спеціальностей

Упорядник та автор коментарів
НЕФЬОДОВ Д.В.

Миколаїв
2016

УДК [94+008] (477)
ББК 63.3 (4Укр)+71(4Укр)
Н 58

*Рекомендовано до друку
вченою радою Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
(протокол № від 2016 р.)*

Рецензенти:

Дробот І.І. – доктор історичних наук, професор, директор інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені П.М. Драгоманова

Кушнір В.Г. – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Шайкан В.О. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії України ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Н 58 Історія та культура України. Хрестоматія: навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей / Упоряд. та автор коментарів Нефьодов Д.В. – Миколаїв: Ліон, 2016. – 250 с.

ISBN

Видання є складовою частиною методичного забезпечення навчального процесу з дисципліни «Історія та культура України». Вміщені в хрестоматії першоджерела відображають соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-духовний розвиток України від найдавніших часів до сьогодення. Це надає змогу студентам самостійно осмислити неоднозначність та різноманіття подій історичного шляху, пройденого українським народом до незалежності. Навчальне видання має сприяти набуттю студентами навичок практичного застосування знань з історії та культури України.

Матеріал скомпоновано у хронологічному порядку по кожному історичному періоду. Він відповідає навчальній програмі дисципліни «Історія та культура України» для неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів держави.

Видання розраховано на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться минулим української нації.

УДК [94+008] (477)
ББК 63.3 (4Укр)+71(4Укр)

ISBN

© Нефьодов Д.В., 2016

ЗМІСТ

Передмова	5
Інформаційний обсяг і структура курсу «Історія та культура України»	6
ТЕМА 1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ	
І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА	7
ТЕМА 2. УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ ТА ІНШИХ	
ДЕРЖАВ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)	44
ТЕМА 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО	
НАРОДУ (1648-1676 рр.)	61
ТЕМА 4. УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII-XVIII ст.	83
ТЕМА 5. УКРАЇНА У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.	108
ТЕМА 6. БОРОТЬБА ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ	
(1917-1921 рр.)	130
ТЕМА 7. УКРАЇНА В 20-30-ті РОКИ XX ст.	154
ТЕМА 8. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
(1939-1945 рр.)	170
ТЕМА 9. УКРАЇНСЬКА РСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х –	
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ XX ст.	189
ТЕМА 10. УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	205

**«Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!»**

Т. Шевченко

ПЕРЕДМОВА

«Історія та культура України» є навчальною дисципліною, яка формує громадянську, національну, патріотичну позицію людини. Історія – це інформація про минуле нашого народу. Ця інформація міститься в пам'яті людей, матеріалізована в літописах, хроніках, офіційних документах, щоденниках. Пропоноване Вашій увазі видання розраховане на студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. В ньому подані необхідні документи, що мають допомогти у вивченні історії та культури нашої Батьківщини. Дане видання допоможе кращому розумінню атмосфери часу, певної історичної епохи, доповнить, розширить та закріпить набуті знання.

В хрестоматії подано найважливіші джерела за кожним історичним періодом української історії, що сприятиме ефективному отриманню необхідного мінімуму знань та спонукатиме до їх подальшого самостійного здобуття. Видання покликане навчити аналізувати складні історичні явища і процеси, надавати їм власну оцінку, виробляти орієнтири для розуміння витоків та історичного минулого українського суспільства. Розгляд національної культури в європейському контексті сприяє розкриттю своєрідності українського культурно-історичного типу, виявленню джерел формування, особливостей процесів державо- і культуротворення та визначенню внеску національних досягнень у загальнолюдську скарбницю.

Матеріали хрестоматії скомпоновано за темами і подаються в хронологічній послідовності. Структура навчального видання відповідає робочій програмі навчальної дисципліни «Історія та культура України». Документи здебільшого перекладені сучасною українською мовою.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ І СТРУКТУРА КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	Денна форма			
	Усього	у тому числі		
		Лекції	Семінарсь кі заняття	Самостійна робота
1	2	3	4	5
Модуль 1				
Тема 1. Стародавня історія України. Київська Русь і Галицько-Волинська держава.	9	1	2	6
Тема 2. Україна під владою Литви, Польщі та інших держав (XIV – перша пол. XVII ст.).	9	1	2	6
Тема 3. Національно-визвольна війна українського народу (1648-1676 рр.).	9	1	2	6
Тема 4. Україна в останній чверті XVII-XVIII ст.	9	1	2	6
Тема 5. Україна у XIX – на початку XX ст.	9	1	2	6
Разом за модулем 1	45	5	10	30
Модуль 2				
Тема 6. Боротьба за відродження державності України (1917-1921 рр.).	9	1	2	6
Тема 7. Україна в 20-30-ті роки XX ст.	9	1	2	6
Тема 8. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).	9	1	2	6
Тема 9. Українська РСР в другій половині 40-х – першій половині 80-х років XX ст.	9	1	2	6
Тема 10. Утвердження Незалежної України	9	1	2	6
Разом за модулем 2	45	5	10	30
Разом	90	10	20	60

ТЕМА 1.
СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.
КИЇВСЬКА РУСЬ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Гомер про життя кіммерійців
(VIII ст. до н. е.)

Гомер – легендарний давньогрецький поет, який вважається автором «Іліади» та «Одіссеї», двох славетних грецьких поем, що започаткували європейську літературу.

[...]

Тож прибули ми до вод океану глибокотекучих,
Там кіммерійців похмура земля, що покрита одвіку
Вогким туманом і зграями хмар; не являв ніколи
Оку людей там лиця променистого Геліос пишний –
Ані тоді, як з землі на зористе вертається небо,
Ані тоді, як на землю з зористого неба зіходить,
Ніч безпросвітна оточує всіх там з прадавнього-давна.

Гомер. Одіссея / Пер. із старогрецької Б. Тена. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 17.

Геродот Галікарнаський про життя кіммерійців і скіфів
(V ст. до н. е.)

Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 рр. до н. е. – близько 425 р. до н. е.) – давньогрецький історик, «батько історії». Один з перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу. Автор «Історії» в дев'яти книгах, присвячених опису греко-перських воєн з

викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., містить перший системний опис життя і побуту скіфів.

[...] Кочові скіфи жили в Азії. На них найшли війною масагети. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців, – бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що підходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитися. Їх думки розійшлися надвоє, обидві групи вперто обстоювали свою. Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися – ані царі народові, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти в своєму краю й не втікати з народом. Вони пам'ятали, скільки добра зазнали [тут], а якого лиха доведеться зазнати в утечі. Такі думки поділили їх на два табори, – а було їх [у обох] по однаковій кількості, – боролися між собою й полягли. Кіммерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса; ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ з краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі. [...]

17. Від пристані борисфенітів – вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії – нині найближче живуть калліпіди; вони вже погребені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом на захід від Борисфена.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста [країна], а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополісом. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки,

що зветься Пантікап; а на північ треба пливати Борисфеном [вздовж їхнього боку] одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. – К.: Довіра, 1992. – С. 33, 35-36, 47.

Гіппократ про спосіб життя і звичаї скіфів

(V ст. до н. е.)

Гіппократ (бл. 460 р. до н. е. – бл. 370 р. до н. е.) – давньогрецький лікар.

[...] Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену: по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи: зветься вони кочовниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кібітках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстю і зроблені подібно до домів: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кібітках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять іпаку. Такий спосіб життя і звичаї скіфів.

Історія України в документах і матеріалах. – Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. – К., 1939. – С. 14.

Йосип Флавій про сарматів

(I ст. н. е.)

Йосип Флавій (бл. 37 р. – бл. 100 р.) – єврейський історик та воєначальник. Автор ряду історичних праць.

[...] До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що зветься сарматами, у великій кількості потай переправились через Дунай у Місію і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умиряють консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здибали. Веспасіан, дізнавшись про те, що трапилось, про пограбування Місії, відряджає Рублія Галла покарати сарматів; під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишились, з страхом тікали в свою країну. Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: саме, оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід через Дунай був зовсім неможливий.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 16.

Страбон про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря

(I ст. до н. е.)

Страбон (64 р. до н. е. – 24 р.) – давньогрецький географ та історик.

[...] Якщо пливати з Таміракської затоки, то ліворуч буде містечко і друга гавань херсонесців. Потім, якщо пливати вздовж берега, на південь виступає великий мис, що становить частину цілого Херсонесу. На ньому розташоване місто іраклеотів, колонія і тих, що живуть на південному березі Понта, яке зветься також Херсонесом (тобто півостровом) і міститься на 4400 стадій плавби від гирла Тіри. [...] Між містом і мисом є три гавані, потім іде стародавній Херсонес, що лежить у руїнах, за ним бухта з вузьким входом, коло якої переважно влаштовували свої розбійницькі кубла таври, скіфське плем'я, які нападали на тих, що рятувались у цій бухті; зветься вона бухтою Символів. Вона з другою бухтою, що зветься Ктенунтом, утворює перешийок

в 40 стадій. Це й є той перешийок, який замикає малий Херсонес, що становить, як ми сказали, частину великого Херсонесу, і має на собі місто з однаковою з півостровом назвою – Херсонес.

Це місто раніше користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Євпатора, який хотів іти на варварів, що живуть вище перешийка до Борисфену й Андрія. Ці походи були готуванням до війни з римлянами. Через це він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і став воювати зі скіфами, що були тоді під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі; їх, за свідченням Посідонія, було п'ятдесят, а за свідченням Апполлоніда, – вісімдесят. Він силою підкорив їх собі і в той же час зробився володарем Боспору, яким добровільно поступився йому тодішній його володар Парісад. З тієї пори і дотепер місто Херсонес підкорене владикам Боспору. [...] Від Феодосії до Пантікапея близько 530 стадій; вся ця земля багата на хліб, має села і місто з доброю гаванню, зване Німфей. Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселений колом у 20 стадій; на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для тридцяти кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові. [...]

Великий Херсонес і виглядом, і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніше боспорські тирани володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотіди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни до перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, мабуть, і країна за перешийком до Борисфену, звалися Малою Скіфією, через безліч переселенців, які переправлялись сюди з-за Тіру і Істра і заселяли цю країну, значна частина її теж дістала назву Малої

Скіфії, бо фракійці віддавали їм землю, почасти примушувані силою, почасти ж унаслідок поганої якості ґрунту, бо більша частина цієї країни болотиста.

Що ж до Херсонесу, то, за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії, вся інша його частина становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату на хліб; земля, зорана абияк будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять. Жителі давали в данину Мітрідатові 180 000 медимнів хліба і 200 талантів срібла разом з азіатськими містечками коло Сіндіки. В давніші часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солону рибу з Меотіди. Розповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам 2100000 медимнів. Ці самі жителі півострова спеціально звались хліборобами через те, що народи, які жили вище них, були номади, що живилися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром, молоком і сироваткою (остання, особливим способом приготовлена, є для них ласощами). Через це саме поет і назвав усіх тутешніх жителів молокоїдами. Номади займаються більше війною, ніж розбійництвом і війни ведуть за данину; віддавши землю у володіння бажаючим займатися хліборобством, вони задовольняються одержанням умовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення щоденних життєвих потреб; у випадку ж несплати грошей орендаторами – починають з ними війну.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 8.

Прокопій Кесарійський про життя і побут слов'янських племен

(VI ст. н. е.)

Прокопій Кесарійський (500 р. – після 565 р.) – візантійський пізньо-античний історик.

[...] Ці племена, склавини й анти, не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), і того всі справи, чи щасливі чи лихі, вважаються спільними. І в усіх інших справах однаково

ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх, і жертвують биків, і здійснюють інші священні обряди. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя.

Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупках, на великій відстані одна від одної, наскільки можливо міняючи часто місце поселення. Виступаючи на битву, ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах, підтягнутих широким поясом на стегнах, стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою. Всі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі або золотисті, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Спосіб життя вони мають суворий і зневажають зручності, як масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті вони немовби зберігають гунські звичаї. І навіть ім'я у слов'ян та антів було спочатку одне.

Прокопій из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 365.

Маврикій Стратег про культуру східних слов'ян

(VI ст. н. е.)

Маврикій Стратег (539 – 27 листопада 602) – візантійський імператор (582-602), історик.

Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу

тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбальство, – той, хто йому довірив гостя, здійсмає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гушавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибіню води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навznak у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то

люди, які не знають, у чому справа, подумують, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу.

В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здійсмають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, – повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення; якщо й вирішають що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Історія України в документах і матеріалах. – Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. – К., 1939. – С. 31.

**«Повість минулих літ» про розселення слов'ян і заснування Києва
(друга половина V ст. – перша третина VI ст.)**

«Повість минулих літ» – літописне зведення, складене в Києві на початку XII ст., пам'ятка історіографії та літератури Київської Русі. Перша в Київській Русі пам'ятка, в якій історія держави показана на широкому тлі світових подій. Висвітлює історію східних слов'ян та князівської влади, утвердження християнства на Русі, містить оповіді про виникнення слов'янської писемності, відбиває настрої різних суспільних верств. Записи подаються порічно. «Повість» є основним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть нашої ери до початку XII ст.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми – од того, де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів пішли одні, що прозвалися полянами, другі ляхи прозвалися лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами, а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменю, прозвалися своїм іменем словенами; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили осібно по горах сих київських, то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків у Варяги.

[...] Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола городу ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому й казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, щоправда, до якого, а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од того цесаря, – котрого я не знаю, як не знаю і при котрім він цесарі приходив туди.

А коли він вертався назад, то прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів тут сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян було княжіння своє, а дреговичі мали своє, а словени – своє в Новгороді, а другі сиділи на ріці Полоті, котрі й називаються полочанами. Од их же

полочан на схід є і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є – Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни сидять на схід од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, сидить окремий народ – мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, – бо сидять вони по ріці Бугу, – а потім же волиняни. А се – інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, походять від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, і були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря грецького, які ходили з ним на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що теж були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати треба було обринові, то не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», – бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, – але опісля, за часів Олега.

Поляни, що жили осібно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж пішли від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і в'ятичі походять од ляхів. Бо було в ляхів два брати один Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на ріці Сожу, од якого й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі й тиверці сиділи по другому Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря і єсть города їх до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Усі племена мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері; а на завтра приносили для її родини те, що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, і їли все нечисте; і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і в'ятичі і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я було в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 4-10.

**«Повість минули літ» про похід князів Аскольда і Діра на Візантію
(IX ст.)**

Аскольд (до 860-882) – правитель давньоруської держави. Дір – напівлегендарний київський князь. За однією із версій князя Діра не існувало, а Дір – це прізвисько князя Аскольда, що означає «Могутній».

У рік 6374 (866) (за візантійськими джерелами, ця подія сталася в червні 860 р.) рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов туди в чотирнадцятий рік після першого походу Русі на Михайла-цесаря. А цесар Михайло тоді був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх Орифа (правитель Константинополя) послав йому вість, що Русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, руси, в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у море вмочили її полу. Була тиша, і море заспокоїлось. А тут одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх так, що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 13.

«Повість минулих літ» про вокняжіння Олега в Києві (882 р.)

Олег (882-912 рр.) – київський князь варязького походження. Об'єднав Новгородську землю і Велике Київське князівство, що започаткувало історію Київської держави як східноєвропейської імперії. Засновник варязької княжої династії.

У рік 6390 (882). Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз по Дніпру і, прийшовши, узяв город Любеч і посадив мужа свого.

І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське і сховавши воїв своїх, він послав посла до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли Аскольда на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив боярин Ольга церкву святого Миколи Мирлікійського. А Дірова могила – за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 13-14.

Договір князя Олега с Візантією

(911 р.)

Договір між Руссю та Візантією, за яким вперше встановлювалися правові відносини русів з греками, визначалися правила взаємовідносин в грецьких і руських містах, покарання за порушення, викуп невільників, взаємодопомога у війні.

У рік 6420 [911]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми [мужі] від народу руського – [...] послані від Олега, великого князя руського і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина,

великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких. Для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була mezi християнами і руссю [...]

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: [Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судці] мали віру до цих доказів; а коли вони йому [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй – буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, [і] якщо є він імуцим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімуцим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, хто так учинив, буде неімуцим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одєжу свою, у якій він ходить, а про решту

[суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж, або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [русичи], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж

[русин] учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. [...]

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога суццому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. [...]

Літопис руський. – К., 1989. – С. 20-22.

«Повість минулих літ» про хрещення Русі

(988 р.)

Хрещення Русі – процес прийняття і поширення християнства у Русі. Ключова подія – масове хрещення в 988 р. мешканців Києва, а згодом інших міст держави князем Володимиром I Святославовичем, в результаті чого християнство стало провідною релігією на Русі.

[...] І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями. І це діяли йому не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей – хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!». Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир до нього людей, сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили його і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри цього б не прийняли». А на завтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи, стоячи, молитви творили.

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнській, і утверди в них віру правдиву і незмінну. А мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити їх на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя Великого на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів настановляти, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж

дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухії слова книжніі і ясною буде мова недорікуватих». Бо сіне чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилував їх бог. Як ото сказав пророк Мойсей про слова господа: «Помилую того, кого я захочу».

Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і це за волею божою, а не за наші діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням святим.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 66.

**«Повість минулих літ» про внесок Ярослава Мудрого в розвиток
культури Київської Русі
(перша половина XI ст.)**

Ярослав Володимирович (Мудрий) (983 – 1054 рр.) – правитель Київської Русі, період правління якого вважається часом розквіту давньоруської держави.

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устами, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І

до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять пожину вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. [...] Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 89-92.

«Руська правда»

(XI-XII ст.)

«Руська правда» – збірка стародавнього руського права, складена в Київській державі у XI-XII ст. на основі звичаєвого права.

[...] 1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то метиться брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 40 гривень за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець,

чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривень поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить батоном чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривень.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривень. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець вріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса – 12 гривень, бороду – 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе – 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колб'яга – то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колб'яга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні – за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: моє; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів.

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, – кажи йому: віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустріне той муж холопа – може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків – 80 гривень.

19. Якщо убивають огнищанина – то община, люди відповідальні за вбивство, здійснене на їхній території.

20. Якщо убивають огнищанина біля кліті, чи біля коня, вола, корови, який це захищає, – то крадія вбивають на місці як собаку.

21. А за княжого тивуна 80 гривень. А за конюха старого біля стада 80 гривень, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили дорогобуджівці.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривень. А за рядовичів княжих 5 гривень.

23. А за смерда і холопа 5 гривень.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12 гривень.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, – 3 гривні; а за смердового – 2 гривні.

26. За кобилу 60 різан, а за вола гривню, а за корову 40 різан, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень.

28. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків. [...]

*Нормы права. Документы и материалы. –
М., 1999. – С. 43-49.*

**«Повість минулих літ» про Любецький з'їзд князів
(1097 р.)**

Любецький з'їзд – з'їзд князів Київської Русі в 1097 р. в місті Любечі з метою домовитися про припинення міжусобиць і об'єднання для боротьби проти половців.

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк Ізяславич, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів уділ; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод; Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теробовль – Василькові. І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний – і вся земля Руська». І, поцілувавшись, пішли вони до себе».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 146.

**«Повчання дітям» Володимира Мономаха
(початок XII ст.)**

«Повчання дітям» Володимира Мономаха – визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Зберіглося в Лаврентіївському списку «Повісті

минулих літ» у кількох неповних частинах. Точної дати не встановлено, ймовірно 1109 р.

Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи і не стане нечестивого. Шукатиме він місця свого – і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. [...]

[...] [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; вдасть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим допомогти – от бога нагороди нехай той сподівається і вічними благами він пораює. [...]

У нікчемному сьому житті навчися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, навчися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати [...]

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його [...]

Паче всього – гордості не майте в серці і в умі [...]

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. [...]

На війну вийшовши, не лінуйтеся [...]

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. [...]

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорома, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться. [...]

*Твори української світської літератури від часів Київської Русі
до XVII ст. – К., 2003. – С. 35-37.*

«Повість минулих літ» про захоплення ханом Батием Києва (1240 р.)

Батий (1201 – 1255 рр.) – монгольський хан і полководець, син хана Джучі, онук Чингісхана. Засновник Золотої Орди, автономного державного утворення у складі Монгольської імперії. Захоплення і руйнація Києва під проводом Батия стало поворотним моментом в історії українських земель, які по суті втратили незалежність.

У рік 6748 (1240). У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюрів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

Кияни тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Сє були брати його, Батия, сильні воєводи:

Урдной, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк, – який потім вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, – але він був не із його, Батия, роду. А першим його воєводою був Субедей-богатир, і Бурундай-богатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську. І інших було без числа воєвод, що їх ми не списали тут.

І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебри, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної. А назавтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика.

Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 395-396.

**Джованні де Плано Карпіні про ординське іго в Давньоруській державі
(друга половина XIII ст.)**

Джованні де Плано Карпіні (1182-1252 рр.) – італійський чернець, францисканець-мінорит. За дорученням Ліонського Собору (1245 р.) відправлений папою Інокентієм IV до Монголії з метою зібрання відомостей про політичне і військове становище монголів та їхні плани. В 1247 р. повернувся, подавши опис своєї подорожі – «Подорож до східних країн».

[...] Вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряються їм; бо мають від Чингізхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм

завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять із дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батия, сарацин, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, які не мали дружин, вели з собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків... також забирали.

Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмеда, чорного бобра, забула соболя і якогось чорного звірка, що живе в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон (тхір), і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві... В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються..

*Иоанн де Плано Карпини. История монголов. –
М., 1995. – С. 37-38.*

Галицько-Волинський літопис про князя Романа Мстиславича

(друга половина XII – початок XIII ст.)

*Роман Мстиславич (бл. 1152 – 1205 рр.) – князь з династії Рюриковичів.
Засновник Галицько-Волинського князівства. Вважався сучасниками*

наймогутнішим з усіх руських князів кінця XII – початку XIII ст., за був прозваний «Великим».

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одрлів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ...Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав хана їхнього Отрока в Обези за Залізніі ворота, а хан Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

...Отож Роман-князь ревно наслідував (Володимира) в цім і старався погубити іноплемянників... .Велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один Данило чотирьох літ, а другий Василько двох літ...

Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; затинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільий на військові виправи; найпаче це він показав, коли утрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!». І збулося останнє.

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 368-369.

**Галицько-Волинський літопис про боротьбу князя Данила Галицького
з татарами і Литвою
(1252-1257 рр.)**

Данило Романович (Галицький) (1201-1264 рр.) – руський князь з династії Романовичів, правитель Галицько-Волинського князівства. Період

його правління – доба найбільшого економічного-культурного піднесення та політичного посилення Галицько-Волинської держави.

[...] Після кременецької ж війни хана Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом Васильком і з сином Львом, послав він воєводу Діонісія Павловича і взяв город Межибоже. А потім Данилові люди і Василькові пустошили Бо лохів, а Львові – Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав Данило сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі тамтешні городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і городи по ріці Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна його, вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов назад, узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці з покорою до Данила.

Прислав також Миндовг посла до Данила: «Я пришлю до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, а звідти й до Києва». І призначив він строк збору коло Возвягля.

У рік 6766 (1258). Данило тоді з братом Васильком рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і Литви. І стояв Данило на річці Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них. Боїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм Васильком і з сином Львом. І коли побачили це городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І Данило город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, – то брату своєму, а то – Львові, інших – Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города Возвягля і Литва, то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні та псів, що бігали по городищу. І литовці досадували і плювали, кажучи по-своєму

«Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши з собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були йому. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши їхати додому, пустошила землю Данилову, бо держали вони гнів на нього. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а цього Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Василькові люди – тисяцький Юрій Домажирич, Олекса Орішок двірський та інші – поїхали на них. Але коли вони їхали на них, то ті примчали насупротив до притоки, і кінники зіткнулися. Литовці не видержали і повернули навікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів хапалися за одного коня, думаючи, що «кінь винесе нас», і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти Литви була січа. Побідники славили бога і святую владичицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові. І обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що була проти поганих. А були се люди Миндовгові і воєвода їх Хвал, що велике убивство чинив землі Чернігівській, і князь Сирвид Рушкович. Сирвид тоді втік, а Хвал убитий був і багато інших.

У рік 6767 (1259). А потім хан Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався на війну у Володимирі, а Данило – в Холмі, і вони послали гінців до Львова, щоби він поїхав до них. Куремса ж, не перейшовши ріки Стиру, послав людей до города Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи наші загорітися Холмові через окаянну бабу, – та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували, – і полум'я було таке, що зо всеї землі Холмської заграву було видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно її по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи це, думали, що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідною, посланою богом, не слід поганськи тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль – як воно й сталося.

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив їх бог од нашествия татар. Не маючи змоги дружини зібрати, послали вони обоє гінців сюди й туди. І коли прилучилося Васильковим людям виїхати в поле, то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили.

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і невідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, Куремса, прийшов до Луцька, то не міг перейти ріку Стир. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати їх, але бог чуди вчинив, і святий Іоанн Златоустий, і святий Микола Мирлікійський: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав камінь, то вітер повертав каменя на них, татар. Вони все одно далі сильно метали на них, городян, і зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле».

Літопис Руський. – К., 1989. – С. 416-418.

**«Аннали або хроніка славного Польського Королівства» про захоплення
Казимиром III Галицько-Волинської Русі
(1340 р.)**

[...] А король польський Казимир недовго перебував у Кракові, та й то лише задля того, щоб підготувати війська до походу влітку на Русь. У день Різдва св. Івана Хрестителя веде військо, зібране по всіх землях, на Русь і здобуває та захоплює під своє панування – тим паче, що деякі добровільно піддавалися, – замки і міста в Перемишлі, Галичі, Луцьку, Володимирі, Сяноку, Любачеві, Тереховлі, Тустані та інші фортеці. А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік, протягом одного літа й одного походу поширює панування своє і Королівства Польського на цілу Руську землю і як окрему частину включає, об'єднує та приєднує назавжди до Королівства Польського. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і ослушенстві Королівству Польському. Завжди перебувала в щирій, непорушній і відданій вірності. І хоч деякі з руської шляхти противилися пануванню польського короля Казимира і, зміцнені підтримкою татар, намагалися частими походами чинити опір королю Казимирові, та оскільки, однак, боялися розпочинати вирішальний похід зі страху перед силою короля, по багатьох битвах, зламани, вигинули майже дощенту і були розсіяні, а ціле військо польське після здобуття великої кількості замків і фортець і підкорення Руської землі звитяжно і без втрат повернулося додому

*Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. –
Львів, 2011. – С. 21.*

**Галицько-Волинський літопис про розвиток культури в Галицько-
Волинському князівстві
(до середини – друга половина XIV ст.)**

[...] Город же Холм так був споруджений, за божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села. Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; трое вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися.

Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітєння з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були образи сі], що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилив. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів.

Храми [були] прекрасні, і мідь від вогню повзла, як смола. Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмедників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять ліктів. [...]

[...] Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Кам'янець, – тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тут ж положив, і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами. У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [придбав], золотом шиті, а другі – оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його.

В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] образ Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе.

У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тут ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав. А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В Луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним деревом. Спорудив він також і церков багато. [...] Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Де-ісуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики – Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолай; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав,

окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.

[...] І багато інших добрих діянь учинив він за життя свого, які славляться по всіх землях. [...]

Літопис руський. – К., 1989. – С. 418-419; 447-448.

ТЕМА 2.
УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ
(XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Кревська унія
(1385 р.)

Кревська унія – угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за яким великий князь литовський Ягайло зобов'язувався перевести Велике князівство Литовське на католицизм і ставав королем єдиної польсько-литовської держави.

Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується [...] А насамперед повідали, що достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т. д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім – також до її королівської високоності. [...] Посли ж бо його, князь Борис і староста віленський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви.

Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасенного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави». [...] Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох

держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини. Так само обіцяє той же Ягайло, великий князь, що дасть і готівкою запевнить грошову умову, укладену для заporуки поміж згаданою панею королевою Угорщини – з одного, а князем Австрії – з іншого боку, а саме двісті тисяч флоринів. Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом. Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу – так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його.

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої – Литву і Русь – навік прилучити до Корони Польського Королівства. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. – Львів, 2011. – С. 38-39.

Городельська унія

(1413 р.)

Городельська унія – угода між Польським королем Владиславом II Ягайлом та Великим князем Литовським, Руським та Жемантійським Вітовтом. Рішення угоди, заперечуючи положення Кревської унії 1385 р. підтверджували існування Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського як окремої незалежної держави.

Городельська унія передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.

1. Насамперед у той час, коли за допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської волі і згоди.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віленські й інші у тих (землях) споруджені і які будуть споруджені, засновані і які будуть засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, насолоджуються, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалування наші, на які мають грамоти, від нас діючі і затвержені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

5. Також після смерті батька діти не повинні бути позбавлені спадкових маєтків (вотчин), але повинні ними з спадкоємцями (передаючи в спадщину)

володіти, як пани і шляхтичі королівства Польського своїми (вотчинами) володіють і в сприятливе користування повертають.

6. Однаковим чином дружинам своїм правенки у маєтках і дворах, які в спадщину від батька або згідно з пожалуванням нашим у вічність мали, або будуть мати, можуть визначати (призначати), як у королівстві Польському визначаються (призначаються). Дочок або сестер, родичок і своячок своїх названі вище пани і шляхтичі земель Литовських можуть одружувати тільки з католиками і віддавати заміж, за благогодожденням їх волі і за звичаєм королівства Польського, від старих часів додержуваним.

7. Не в суперечність цим дарованим свободам пани зобов'язуються будувати і лагодити фортеці і військові дороги і платити податки за старовинним звичаєм.

8. Особливо виражається те, що всі пани і шляхтичі земель Литовських вірність і належну християнській вірі постійність нам, Владиславу, королю Польському, і Олександру Вітовту, великому князю Литовському, і наступникам нашим зобов'язані будуть держати і зберігати, як пани і шляхтичі королівства Польського своїм королем звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вище названі, присягою (клятвою) уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під (страхом) позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати. [...]

10. Також усі ті, яким такого роду свободи і привілеї пожалувані, хай ніколи нас, Владислава і Олександра Вітовта, великого князя Литовського, поки ми живі, і наших наступників, великих князів Литовських, не залишають і ні від нас і ні від наших наступників не відступають, але вірно і чесно підкоряються і силою присяги (клятви) вірно й міцно до нас і наших

наступників великих князів Литовських, будуть прив'язані милостями, порадами і допомогою завжди і навіки.

11. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король Польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Понад те, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики, або інші невіруючі.

13. Також усі грамоти, які королівству Польському і землям Литви і раніше, сім або вісім років, і після або під час коронації нашої пожалували і дарували, силою даного підтверджуємо, ратифікуємо, апробуємо і постійної сили надаємо їм.

14. Особливо ж додається і висловлюється, що названі вище пани і шляхтичі королівства Польського і земель Литви в сейми для нарад, коли необхідність буде, в Любліні або в Парчові і в інших придатних місцях, за згодою волі нашої, будуть збиратися для кращої вигоди і користі королівства Польського і названих вище земель Литви.

Вчинено в місті Городлі на річці Бугу, на загальному сеймі, в другий день місяця жовтня в рік господній 1413.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т.

*Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.
К., 1959. – С. 119-120.*

**Густинський літопис про зародження українського козацтва
(1516 р.)**

Густинський літопис або Літопис Густинського монастиря – український літопис початку XVII ст. Належить до т.з. монастирських літописів, інформує про заснування Густинського монастиря. Охоплює період 1600-1640 рр. У викладі історії Густинського монастиря влетено також розповіді про загальноукраїнські події.

[...] Король мірявся силою з Москвою, а Миндикирей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикирея, кажучи:

– Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?

Миндикирей же одповів: – Не з моєї волі се безчинці сотворили, не зміг я їх утримати. Жигмонт-король, хотячи сміхом на сміх оддячити, послав Прецлава Лянцкорунського на Україну збирати люд і так само татарам пакостити.

Той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогіроді там забрав множество товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Овидова озера, і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися. І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити. День же одо дня примножалось їх, так що з часом намножилося. І навіть досі не перестають вони пакості творити татарам і

туркам. А старійшину обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі.

Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли. [...]

Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 164-166.

«Устава на волоки» про запровадження фільварків (1557 р.)

Устава на волоки 1557 р. – правовий документ, затверджений польським королем, Великим князем Литовським Сигізмундом II Августом про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського.

Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, – такі ґрунти наказати людям (селянам) осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник із своїм бидлом (худобою) обробити має, а за це йому морґ землі (0,52 га) на огород, з чого лічби чинити і платити він не повинен.

Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди нам не сталося, а збіжжя, ужаття всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх

підданих мають бути бочки торгові в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці краковських...

Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1987. – С. 43.

Литовський статут про закріпачення селян і розшук втікачів (1588 р.)

Литовський статут 1588 р. – третя редакція основного кодексу права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Позначився засвоєнням багатьох польських юридичних понять. Остаточо закріплював привілеї шляхти та запроваджував кріпосне право на українських землях.

[...] Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив не переходячи в іншого боярина, і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, – і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, – і тому боярину, чий він буде, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцять років якби не шукав, – і надалі до нього діла нема. А якби ж той боярин, від якого піде підданий або селянин, про його далеке проживання не знав, а той би підданий або селянин знову прийшов жити близько біля маєтку того свого колишнього боярина, хоча проживши чи не проживши двадцять років, – і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полоняники та їх діти з років не виходять.

Хрестоматія з історії Української РСР. –

К., 1987. – С. 43-44.

Люблінська унія (1569 р.)

Люблінська унія – угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту.

[...] Усі ми, обрані на повітових сеймиках воєводств і земель усіма станами, всім рицарством на цей вальний коронний сейм і вислані сюди з належними повноваженнями, від себе і від імені наших колег – жителів усього Королівства Польського, як тих, котрі тут перебувають, так і тих, яких тут немає, але яких думки і згода на нижчевикладені справи нам добре відомі із нарад на повітових сеймиках, що відбулися перед теперішнім вальним Люблінським сеймом, так що все одно, наче тут були підписані їхні власні імена і підвішені були їхні власні печатки, оголошуємо цією нашою грамотою всім людям теперішнього часу і майбутніх часів, кому вона буде відомою, що ми, маючи завжди перед очима наш обов'язок щодо до нашої батьківщини – славної Корони Польської, про честь, велич, користь і перш за все безпеку внутрішню й зовнішню якої ми повинні турбуватися, а також маючи перед очима гідний хвали і корисний обом народам союз і спілку, колись укладену нашими предками з громадянами Великого князівства Литовського на вічні часи за загальною письмовою згодою обох народів, утверджену грамотами, печатками, присягами і честю обох сторін і дотримувану обома сторонами немалий час з охотою і постійністю, але потім у злі й заколотні часи дещо утруднену: завжди, як ми, так і наші предки, про це думали і протягом немалого часу переконували наших панів королів польських – як славної пам'яті Сигізмунда, так і пана Сигізмунда Августа, що щасливо нині панує над обома народами, польським і литовським, – щоб вони, як найвищі та єдині правителі обох народів, з ласки і зверхності своєї допомогли нам, відповідно до своїх королівських обов'язків, виконати наші взаємні договори, права і привілеї, які ми ще від часів прадіда його королівської милості, а також від часів короля Олександра маємо на союз і спілку з панами і землями Великого князівства Литовського, і щоб вони

повернули в належну колію все, що з тієї спілки виступило, тобто щоб зібрати нас з панами-радою й іншими станами Великого князівства Литовського разом в одному місці для виконання цієї гідної хвали й корисної обом народам справи, як цю справу унії ясно обумовлюють акти, конституції, декларації і рецеси попередніх сеймів. [...]

Королівство Польське і Велике князівство Литовське віднині складають вже одне, неподільне тіло, а також одну, спільну Річ Посполиту, в якій дві держави і два народи поєдналися і злилися в один народ і в одну державу. Цим подвійним народом віднині на вічні часи має управляти одна голова, один пан і один спільний король, який буде обиратися спільними голосами поляків і литовців, а місце обрання в Польщі, а потім буде помазаний на Королівство Польське і коронований у Кракові. Цьому обранню, згідно з привілеєм Александра, не повинна перешкоджати відсутність будь-якої сторони, тому що для цієї справи мають бути обов'язково і законним чином покликані ради і стани Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Обрання і зведення князя на престол Великого князівства Литовського, що відбувалось у Литві до того часу окремо, має припинитися, так щоб надалі не було ніякого знаку чи подоби, яка б показувала, що існує зведення на престол або інавгурація великого князя литовського. А оскільки титул і посада Великого князівства Литовського залишаються, то новий володар при обранні та коронації має бути проголошений королем польським і великим князем литовським, руським, пруським, мазовецьким, жмудським, київським, волинським, підляським та інфлянтським. [...]

Усі мита і побори в Польщі і в Литві, на землі і на воді, як би вони не називалися, королівські, шляхетські, духовні та міські, його королівська милість скасовує, щоб віднині і на вічні часи не збирали ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їхніх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи і утримання, що, однак, не ліквідує мит

купецьких і не має вести до змови з купцями, що призвело б до зменшення і приховування королівських мит, здавна узвичаєних у Польщі та Литві. [...]

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. – Л., 2011. – С. 104-107.

Полемічна проза Івана Вишенського

(друга половина XVI ст.)

Іван Вишенський (бл. 1550-1621 рр.) – український релігійний і літературний діяч раннього нового часу. Православний монах, письменник-полеміст. Виступав на захист православ'я, критикував православний клір, був противником римо-католицької та греко-католицької церков. Автор близько 16 полемічно-дидактичних творів.

[...] Хай прокляті будуть владики, архімандрити й ігумени, котрі монастирі привели в запустіння і починили собі із святих місць фільварки, а самі зі слугами та приятелями у них перебувають тільки тілесно і по-скотському; на святих місцях лежачи, гроші збирають із тих прибутків, що подані для Христових богомольців, дівкам своїм віна готують, синів одягають, жінок прикрашають, слуг множать, барвисті одежі справляють, приятелі збагачують, карети купують, заводять ситих і стрійно одягнених візників, – заживають розкіш поганську! А в монастирі не побачиш молитовних рік та потоків, які безнастанно течуть до небесного кола від і ночого чину за церковним законом, і замість всеношної, пісні та молитви й духовного торжества пси виють, гавкають і радіють.

Давня українська література. – К., 1993. – С. 287.

Берестейська унія

(1596 р.)

Берестейська унія – рішення Київської митрополії Константинопільського патріархату на території Речі Посполитої

розірвати стосунки з Константинопільським патріархатом та об'єднатися з Ватиканом за умов підлеглості православних Папі Римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядовості.

[...] Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одна влада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріархи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять восьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до -цього послуху, визнаючи, що римський папа є

батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра. [...]

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшів і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси – і багато закралося огидного святокупства і поширились єресі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хочючи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті єресі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, – ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів – велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, [...] просячи, щоб – як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки. [...]

*Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія,
Царгородський патріархат і тенега Берестейської унії. –
Львів, 2000. – С. 347-349.*

**«Історія Русів» про гоніння на український народ
(друга половина XVI ст.)**

«Історія Русів» – твір української національно-політичної думки початку XIX ст., в якому змальовується історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 р. Має дві головні ідеї: підкреслює історичну відмінність і протистояння між русами (Україною) та Московією; наголошує історичну цілісність русів (українців) від середньовічної Київської Русі до Козацької держави.

[...] Поляки, поважаючи хоробрість і заслуги Сагайдачного, не сміли при ньому явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама улюблена їхня Унія трохи притихла й охолола. А що найшановніше Малоросійське Шляхетство обернулося до них в Католицтво і зостався в Руській релігії з народу самий середній і нижчий стан, то дали вони новий титул Уніатству, назвавши його «хлопська віра». По смерті Сагайдачного поновили вони давнє гоніння в народі й політику на розлад військ Малоросійських; тому ж і підкорили війська реєстрові Коронному та Литовському Гетьманам, вибір же в Малоросійські Гетьмани гостро заборонили, а рангові Гетьманські маєтки розібрали та поділили поміж собою магнати Польські. На народ, окрім звичайних податків, подимних та поземельних, накладено ще індікту та евекту, себто мито з купівлі та продажу всіх харчових припасів і з усіх інших речей та тварин, що йдуть на продаж та купівлю; і всі ті побори були загальні, з усіх жителів Малоросійських стягвані. А для тих, хто дотримувався православ'я, або Грецької релігії, особлива була, понад те все визначена подать, подібна до данини Апокаліптичної, у дні Антихристові описувана; і задля того напередодні свята Воскресіння Христового по всіх містах і торжищах продавані мирянам звичайні на паску хліби були під стражею урядників Польських. Уніат, котрий купував паску, мусив мати на грудях клопоть з написом «Уніат», такий купує вільно, а хто напису того на

грудях не має, платить данину по тижні і по половині її від хліба, залежно від розміру та ціни тих хлібів.

По найзначніших містах і торговицях віддано збір той пасічний також в оренду або на відкуп жидам, котрі, стягаючи данину сію нещадно, визначали й число пасок, якому господареві скільки за числом родини мати належить, і згодом силою їх накидали, а в тих господарів, які самі пекли паскові хліби, Додивлялись жиди і цінували при Церквах на їх посвяченні, позначаючи всі хлібини, які базарні, так і в домах печені, крейдою та вуглем, щоб вони данини не уникнули. І так чинячи жидівство над християнами у їхній власній землі наругу, само тим часом відправляло паски свої вільно і проклинали християн і віру їхню в синагогах своїх, на Руській землі влаштованих, безборонно; а Поляки, тим потішаючись, всілякі пособляння та потурання Жидам робили.

Історія Русів. – К., 1991. – С. 88-89.

Договір про створення реєстрового козацтва (1578 р.)

16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п'ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір (Postanowienie Nizowcy), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. У договорі йшлося і про те, що реєстр збільшується за рахунок «кращих козаків», що мешкають у королівських маєтностях.

Реєстрове військо отримало назву «Низового», або Запорозького. Реєстрові козаки підкорялися канівському або черкаському старості князю Михайлу Вишневецькому; їх безпосереднім начальником був «старший реєстру» Ян Орішовський.

Встановлюючи реєстрове козацьке військо, Баторій хотів при його допомозі передусім придушувати свавілля в Україні. Згідно з договором

1578 р., реєстрові повинні були «всіх непокірних присмирятти, ловити і знищувати як ворогів корони», тобто виконувати поліцейські функції. За службу король обіцяв рахуватися з козаками як із «заслуженими людьми».

Вступаючи до реєстру, козаки отримували низку привілеїв. Вони виходили з-під юрисдикції місцевих магнатів, а також власників, якщо були їх підданими, і старост, якщо жили в королівських маєтках, та переходили під юрисдикцію реєстрового війська, якому надавалося право мати свій суд.

Козаки звільнялися від податків і повинностей (з 1582 р.), крім обов'язку нести службу за свій рахунок. Вони також отримували право власності на землю (з 1590 р.) і свободу займатися промислами і торгівлею.

За службу козаки отримували з королівської скарбниці платню (жолд), а також сукно, порох, свинець. Крім того, король дав православним ремісникам привілей постачати козакам шаблі.

[...] Зглядом і увагою великих праць і лицарства військ Руських, які вони показали і завше оказують в обороні і розширенні спільної отчизни од супостатів і звиклих претендаторів зарубіжних, найбарзій од тих триклятих іноплемянних Магометанців і бусурманів, плондрующих отчизну і завертающих в неволю люд Християнський, яко се й недавно за Королівства нашого учинилося, але милістю Божеською і звитяжеством вірного Гетьмана нашого Руського Богдана і військами його Козацькими знатне одвернуто й одплачено, уставуємо і потверджуємо всі права, вольності і привілеї війська того і всього народу Руського, антецесорами нашими постановлені і утвержені, й як із віків у них бувало, так нехай і перебуде на вічні часи, і нехай не важить ніхто одмінити й порушувати права і вольності у добрах вічистих і набутих і всіляких маєтках, а вільні вони шафувати ними по своїй волі і судитися за них в своїх Судах земських і міських, в яких засідати вибраним од лицарства особам і судити по своїх правах і статутах Руських; а належитих до лицарства військового, тим судитися в обозах і таборах своїх од суддів військових, яких ми в кожному полку призначити звеліли, однак

справа до них належить про тяготи воїна і маєтку його рухомого, допоки хто козакує і вписаний в реєстри військовії, а з поворотом в повіти й околиці судитися вони зачнуть в судах повітових і міських, яко стан Шляхетний і Шляхетство Руське, що в рангах, посадах і реєстровому Козацтві перебуває, яке єдність і рівність має з Шляхетством Польським і Литовським, яко же при першому з'єдненні Русі з Польщею і Литвою уложено єсть і затверджено, і ми теє потверджуємо і заховуємо. Трибуналові Руському провадити справи свої в пошанівку в новоствореному місті нашому Батурині, а як потреба скаже, то й в Черкасах; теж і Гетьманові Руському резидувати в тому місті, а в Черкасах мати намісника свого з Генералітету військового, який ми значно розширили і заоздобили, умноживши і класи товариства Бунчукового, Військового й Значкового, яким поміщатись під бунчуком і при полкових хоругвах, а бунчук жалуємо ми Гетьманові на знак звитяги його з військом своїм над народом Азіятичним, од якого і клейнод сей здобутий працею Гетьманською і кровію Козацькою..

Історія Русів. – К., 1991. – С. 67.

ТЕМА 3.
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(1648-1676 рр.)

Універсал Богдана Хмельницького до українського народу із закликом
повстати проти польської шляхти
(січень 1648 р.)

[...] Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми – радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся – це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, – ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви – люди одного бога, однієї віри та крові коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю – рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. Запасайтесь найбільше порохом, а також словом і грішми для справ, про які дамо вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас.

Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657). –
К., 1998. – С. 241-242.

**Львівський літопис про початок національно-визвольної війни
під проводом Богдана Хмельницького
(1648 р.)**

У рік 1648. Король Владислав IV перед вознесінням помер. За тиждень до його смерті польське кварцяне військо, яке весною пішло на козаків, на Україну, Богданом Хмельницьким з реєстровими козаками і з Ордою татарською; під Жовтими Водами було розбито. Був захоплений обоз і жовніри живцем зо всім добром, зброєю і гарматами і в неволю татарську потрапили гетьмани Потоцький – коронний та Калиновський – польний, а також багато шляхти.

Тоді Потоцький звернувся до Хмельницького: «Холопе, чим же ти знатному лицарству Орд татарських заплатиш?». Хмельницький відповідав: «Тобою й іншими з тобою...». Потім звернувся Хмельницький до сенату, що пани великі... йому і полковникам, що над козаками кривди чинили великі і усьому Війську Запорозькому, особливо Чаплинський, і хорунжого коронного на те побудивши Конецьпольського. Просив теж і про повернення вольностей давніх Війську Запорозькому. Послам (козацьким), які на конвокацію (сейм, який обирав короля) відправились до Варшави, було обіцяно під гарантії комісарів пана Киселя, воєводи брацлавського і інших, що до Києва на комісію були відправлені, усі вольності повернути.

У той же час Хмельницький розіслав полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Полісся, на руське Поділля, на Волинь з козаками, до котрих приєднались холопи і разом добивались містечок і міст, шляхту і жидів, і ляхів всіх впень стинаючи, а добро у всіх огулом одбираючи і обдираючи, і людей невинних гублячи, костели і кляштори луплячи. Особливе Кривonos на Поділлі бродив. Тоді князі Домінік (Заславський), булаву гетьманську маючий, і Вишневецький, і Остророг, підчаший коронний, котрі були регементарями війська, зі всією шляхтою і жовнірами... прийшли під Пилявці і з Хмельницьким битися почали. Військо

козацьке з ордами і холопства незліченого купами злякали їх своєю, тоді всі вночі з обозу без бою, у чим хто міг і з чим хто міг, і де хто міг, гармати, зброю і добра всякого залишивши, втекли. За якими Хмельницький зі всією потугою... аж до Львова дійшов. Князь Вишневецький, котрий перед його приходом до Львова з підчашим (Остророгом) і Синявським всі клейноди, і золото, і срібло у міщан і кляшторів, і костелів, і церков повідбирав на військо, обіцяючи боронити Львів не залишати міста і міщан. Коли ж вони взнали про наступ козаків і орди, повтікали: Вишневецький – до Замостя, інші – куди хто міг. Хмельницький, від міста отримав данину у сто тисяч червоних злотих... І пішов до Замостя... Хмельницький і від Замостя дань взявши, відступив і відправив послів до сенату підтримуючи на посаду короля Казимира, котрого і Корона Польська, хоча не хоча обрали королем. Казимир писав до Хмельницького... обіцяючи пробачити, що поробили на Україні і що просили козаки дарувати на коронації своїй. І відступив Хмельницький зо всім військом на Україну, попереджуючи шляхту універсалом своїм, аби русі, підданих своїх, не губили, що і король мандатом своїм підтвердив.

Але орда, люд незліченний з собою до поганських країн затигла в полон. Був теж і голод всюди, куди тільки прийшли війська козацькі. Була і пошесть якась, бо люд мер всюди, навіть і в самих їх військах, більше всього помирали на бігунки (від дизентерії). Багато їх на шляхах і на Україні вмерло. І з самих татар Тогай бей (загинув в бою під Берестечком у 1651 р.), царик татарський, помер, і той Кривоніс, полковник, і інших багато що повернулись з Польщі.

Львів, обороняючись, передмістя сам спалили всі кругом. Воду перекрили козаки, рури (труби) поперетинавши. Замку Високого добули і люд вистинали, також по кляшторах і по церквах все побрали. Одних людей татари ваяли в полон інші від меча загинули, треті – від голоду, четверті – від

пошесті. У церкві святого Юр'я 54 трупи забитих людей, і татарин, на самий престол упавши, розбився..

Бевз О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 121-123.

**Лист Богдана Хмельницького
до московського царя Олексія Михайловича
(червень 1648 р.)**

Майже від початку повстання Б. Хмельницький утримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар уникав від підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте поразки Речі Посполитої в Україні і загроза, що Б. Хмельницький визнає зверхність Османської імперії, заохотили Москву до нових переговорів.

[...] Бажали б ми собі самодержця господаря такого в своїй землі, як ваша царська вельможність православний християнський цар... У чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля божа і поспішність твоя царська зараз, не гаючи часу, на панство те наступати, а ми з усім Військом Запорозьким прислужитися вашій царській вельможності готові, до чого з найнижчими послугами своїми якнайпильніше себе віддаємо. А саме, якщо стане вашій царській величності чутно, що ляхи знову на нас схочуть наступати, у той же час чим швидше поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо. І хай здійснить здавна сповіщене пророцтво бог, якому, доручивши себе, ми самі до милостивих ніг вашої царської величності себе віддаємо.

Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 47-48.

**Літопис Самійла Величка про розгром польського війська під Корсунем
(травень 1648 р.)**

Битва під Корсунем (25-26 травня 1648 р.) – битва між військами Речі Посполитої з одного боку і українськими козацько-селянськими військами Б. Хмельницького та його татарськими союзниками з другого.

16 травня, в середу, на сьомому тижні після Великодня, тільки-но світле сонце розсипало ясне проміння з небесного океану на світ, прогнавши в країну мороку нічну темряву, поляки побачили збиті кінськими копитами дим і куряву. Здавалася, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло тільки п'ятнадцять тисяч. Але полякам тоді страх затемнив очі млою – вони вже почали додумуватися до такого, чого насправді й не було.

Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм ординським військом на поляків. Ті недовго втримували свій бойовий стрій і, не маючи сили встояти проти зброї супротивника, з великим страхом відступили у свій окоп. Полягло їх тоді поза межами обозу зо три тисячі. З окопу вони почали відстрілюватися з усіх своїх сімнадцяти гармат. Невдовзі по тому наспіли піхота й артилерія Хмельницького. Вони почали вздовж і впоперек закидати польське військо й обоз кулями, часто-густо вбиваючи жовнірів і коней, а також ламаючи й трощачи вози й валки. Тоді поляки побачили, що їхнє місце для оборони погане, і рушили відтак на гору. На тій горі їм стало ясно, що становище їхнє вкрай небезпечне, і кинулися відразу відтіля всім обозом та військом на свою остаточну погибель. Наскільки змога, вони вишикувались у лави, але всій цій їхній мотанині Хмельницький був радий. Бо тільки поляки висунулися зі своїх окопів, Хмельницький з ордою відразу почав маневрувати біля них, а їхній обоз, ушикований у кілька лав, розривати, ламати і змішувати в різних місцях густим гарматним вогнем.

Багато польських жовнірів, що були в тих своїх лаштунках, лягли тоді трупом від пострілів із мушкетів і гармат. Побачили гетьмани, що їхня участь сумна, адже вони не тільки не можуть вистояти супроти козацького війська у звичайнім польовім кіннім бою, але громиться й їхній обоз, і, наказали, на

більші свої втрати, багатьом своїм хоругвам спішитися. Але тільки-но це вчинили, панські служки, які прийняли від панів своїх коней, скочили на них, і, намагаючись урятуватися зі своєї біди, сипнули усібіч від обозу по тамтешніх лісах та лугах, залишивши своїх панів у залізних доспіхах і при військових риштунках. Стояла тоді жарота, пекло сонце, і поляки мушили тягти на півмилі й далі незвичайний для них піхотинський тягар. До всього того якийсь непевний провідник, – а може, цей чоловік хотів нашкодити полякам, – завів польське військо на яри й кручі. З них спускалися поляки з великою бідою, ламаючи й перевертаючи на тих кручах вози й валки. їм випала в крутій долині ще й багниста переправа, дуже грузька й незручна при швидкому русі.

Вже й гармати польські не могли нічого вдіяти, та й і з ручної зброї вони рідко відповідали Хмельницькому, а той раз у раз на них наседав і нищівно стріляв. Частина польського обозу зі згаданої твані ледве-ледве вибейкалася і, зневолена силою, подерлася на круту гору, однак ніяк не могла на неї зібратися. Друга частина загрузла в болоті і затарасувала шлях іншим. Третя частина (це ті, що спускалися з гори і, як я вже казав, поламали вози й валки, що поспліталися купами поміж собою) починала вже гинути. Це сталося ще й тому, що козаки поперекопували й позахаращували лісом всі кращі дороги, кудою поляки могли б відступати. Обидва гетьмани з багатьма іншими знаменитими панами неначе стратили розум, моталися навкруг обозу з багатьма хоругвами і не знали, що вдіяти. Хмельницький з Тугай-беєм тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов'язково розгромити його доценту. Сам же Хмельницький із Тугайбеєм міцно вдарив на самих гетьманів, які вже були в смертельному відчаї, і цілком стер та ламав їхні шики. Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна більшість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання. Друга частина, а було їх дві чи три тисячі, з кількома своїми вождями врятувалася

від загибелі втечею у ліси й луки – Хмельницький їх не добачив. Третю частину в три тисячі з обома гетьманами було полонено, до того ж гетьмана Калиновського поранено.

Разом із гетьманами взяли в неволю Синявського, Балабана, Бегановського, Одривольського, Яскольського та іншу знамениту й високорідну шляхту, загальним числом до вісімдесяти чоловік.

Величко С. Літопис: У 2 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 69-71.

Зборівський договір

(8 серпня 1649 р.)

Зборівський договір – угода, укладена між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Мирна угода підсумувала першу фазу історії Хмельниччини, легалізувала самоврядність українських козаків у межах Речі Посполитої. Самоврядність втілювалася в козацькому державному утворенні – Війську Запорозькому, також відомому як Гетьманщина.

[...] Оголошення милості його королівської величності Війську Запорозькому на пункти, запропоновані в його чолобитній:

1. Його королівська величність залишає військо своє Запорозьке при всіх старовинних правах, по силі колишніх привілеїв і видає для цюї о тут же новий привілей.

2. Бажаючи догодити проханню підданих і залучити їх до послуг Речі Посполитій, його королівська величність дозволяє мати число війська Запорозького до 40 000 осіб і довіряє складання списків гетьманові війська свого Запорозького, дозволяючи вписувати в козаки як із шляхетських маєтків, так і з королівських з правого боку Дніпра, починаючи з міста Димера Горностайполі, в Коростишеві, в Паволочі, в Погребищі, в Прилуках, у Вінниці, в Браสลіві, а від Браславля до Ямполья по Дністру, а на лівому боці Дніпра від Остра: в Чернігові, в Ніжині, в Ромнах, до рубежів

московських і до Дніпра, на просторі між цими містами; далі ж вказаних місць козаки не можуть знаходитися. Але хто забажав з інших країв вступити в козацтво, може без побоювання з боку колишнього власника перейти зі своїм майном в Україну і записатися в реєстр. Повний поіменний список козаків, за підписом руки гетьмана запорозького і з прикладенням військової печатки, повинен бути закінчений цілком до нового руського року для того щоб ті, хто ввійде в козацтво, користувалися своїми правами, всі інші, хто живе в королівських маєтках, справляли свої обов'язки, а мешканці шляхетських садіб служили своїм панам.

3. Чигирин із приналежним до нього округом повинен назавжди залишатися при булаві війська Запорозького, тому його королівська величність вручає його нинішньому начальнику війська Запорозького, благородному Богдану Хмельницькому як вірному слугі короля і Речі Посполитої.

4. Все, що з допущення Божого відбувалося під час нинішнього замішання, має піти в забуття, і ніякий пан не повинен мстити й карати за минуле.

5. Його королівська величність, зі своєї монаршої милості, прощає всім тим із шляхти, хто якимось чином опинився в Запорозькому війську; і якщо під час нинішніх смут хтось випросив родовий чи коронний маєток, що належав тим, хто перебував у війську Запорозькому, і якщо хтось з такого приводу був позбавлений честі – все має бути згладжено на наступному сеймі сеймовою конституцією.

6. У тих місцях, де мешкатимуть вписані до реєстру козаки, коронні війська не можуть займати квартир.

7. У тих містах, де перебуватимуть козацькі полки, жида не можуть перебувати ні власниками, ні орендарями, ні просто мешканцями.

8. Щодо знищення унії як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, а також стосовно цілісності церков та вотчин, до них

спрадавна приписаних, буде зроблено постанову на сеймі в присутності та за бажанням отця митрополита київського й усього духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами та вольностями своїми і дозволяє отцю митрополиту київському засідати в сенаті.

9. Всі посади й чини у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати наперед тільки тамтешнім дворянам, які сповідують грецьку віру, по силі колишніх прав.

10. Отці єзуїти не мають права знаходитися в Києві та в інших містах, де є привілейовані руські школи, і повинні неодмінно перейти в інші місця. Всі давні руські школи мають залишатися в цілісності.

11. Козаки не мають права торгувати горілкою, але можуть для себе купити вино і продавати оптом. Шинки з медом і пивом залишаються на Колишніх підставах.

12. Всі викладені статті будуть затверджені на сеймі, а тепер, все забувши, нехай запанують згода і любов між мешканцями України та між військами його королівської величності і військом Запорозьким.

*Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. –
Дніпропетровськ, 2004. – С. 393-395.*

**Проект торгівельного договору Війська Запорізького
з Османською імперією
(1651 р.)**

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти,

за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах, цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам, або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при

резидентові й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера, або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м. чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане [...]

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невольник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657). –

К., 1998. – С. 69-70.

Березневі статті (березень 1654 р.)

Березневі статті – угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, фінансове і військове становище України після Переяславської ради.

[...] И что на которую статью царского величества изволение, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подцанными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воєвода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как татошние их люди где будут старшие, то они протав прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходи всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людям, кого для тое зборные казни царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милоста царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых. Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице било для

прокормленья, что расход имеют великой. Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых. Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Посли, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру быши, вольно принять, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати. По сей статье царское величество указал: послов о добрих делех принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послам присланы от кого будут царскому величеству с противним делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не смлатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту. Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они нине владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и ними совокупитися, для того что войска нине принужены, чтоб никакой их лести не верили, есть ли б они имели в чем делать. Царское

величество изволил на неприятеля своєю, на польского короля, итти сам, и бояр, и воєвод послать со многими ратьми по просухе, как конские корми учнут бить.

8. Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши. Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

[...]

11. Кодак город на рубеже от Криму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построить. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставлять.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество. А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, кто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своєю рукою прислал к царскому величеству вскоре. [...]

Переяславська рада очима істориків, мовою документів. –

К., 2003. – С. 418-423.

Гадяцький договір

(16 вересня 1658 р.)

Гадяцький договір – угода, укладена з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманичиною, що передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви. Передбачалася також ліквідація Берестейської унії. Основні перетворення залишилися на папері, оскільки Сейм Речі Посполитої ратифікував договір у значно урізаному вигляді, скасувавши його головні положення.

[...] Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і повправляння старих.

Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким

чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві. Світські панове римської релігії – дідичі й урядники його королівської милості – не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздобу, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського – будуть засідати в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду. Однак, місце їхній милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архієпискупа львівського, а владикам – після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщани-католики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату. Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як

Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, студентів і магістрів ніякої секти – аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірвані від Речі Посполитої, з любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й

кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлися, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів. [...]

[...] Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами – в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися). [...]

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець маєтків його королівської милості, ні староста, ні пан дідичний, довічний, ані їхні підстарости, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські, вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також мита в усій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях й інші користі козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського. [...] Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови. [...]

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості. Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього

сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості. [...]

Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С. 22-30.

Літопис Самійла Величка про боротьбу козаків на чолі з кошовим отаманом Запорізької Січі Іваном Сірком проти кримських татар (липень 1675 р.)

Іван Сірко (1605(1610)-1680 рр.) – легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Здобув перемогу в 65 боях. Герой багатьох українських пісень і казок.

[...] Кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко 1675 року в липні місяці в останніх числах, повернувшись від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближчих і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і запропонував йому на головній раді свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими яничарами, прийшовши вночі і позлодійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо. Все військо охоче згодилося до цього наміру... Сірко, вибравши кращих 20 тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік, ...не йшов просто до Перекопу, а вдався ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в степах, його не побачили, в чому йому пощастило. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротечно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш в добре знанім собі місці, лишив Перекоп далеко праворуч.

Потім, лишивши при собі найвиборніших молодців три чи чотири тисячі, зупинився з ними в середині Криму над Сивашем біля згаданої переправи, а все інше військо при добрих отаманах відправив у Крим, наказавши нещадно струснути весь Крим і п'ятого дня повернути назад, до Сиваської переправи. Те військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими

кіньми просто в середину кримських поселень і розділившись за порадою на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, плондруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бахчисарая – ханської столиці – та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях. Хан тоді з кримськими султанами й мурзами, звідомившись про таку біду й несподіваних та нечемних гостей у Криму, вихопився якнайшвидше, і то заледве з Бахчисарая з усіма кримськими начальниками і вислизнув у Кримські гори. До нього повтікали й інші татари, що врятувалися від запорозької зброї, ще інші повтікали до міцних міст, а треті лишилися покладені трупом по кримських селах і полях від бойової зброї. Потім, коли хан звідомився від пійманих запорозьких «язиків», яке було то військо, хто над ним був начальником і чільним вождем і як прийшло воно в Кримську державу, то з усім кримським військом, якого прибралося до нього в горах на п'ятдесят тисяч, рушив просто з гір і кинувся був до Сиваша, до тієї переправи, через яку запорожці вторгнулись у Крим, не сподіваючись там жодного іншого Запорозького війська.

Він хотів стати біля переправи і дочікуватися повернення всього Запорозького війська, що плондрувало Крим. І саме в той, власне, день, коли все Запорозьке військо мало повернути з Криму до Сірка й своєї переправи, пристигнув до Сиваша й хан з ордами, а побачивши біля переправи Запорозьке військо з Сірком, почав шикуватися й прибиратися до бою, розуміючи, що позаду нього вже немає козацького війська і що воно збіглося все до своєї переправи. Тим часом і Запорозьке військо, що гостило в Криму з великою його руїною, з'єдналося і з великими користями та полонем повертало все до Сірка і до своєї переправи. Вони довідалися від татарського «язика», що хан пішов до Сиваша на їхню переправу, і відразу удалося на бік, де лишило всі свої користі та здобичі з частиною війська, і, розвинувши на оману татарам здобуті татарські прапорці, поспішило вслід за ханом.

Тоді хан, побачивши позад себе військо з ординськими прапорцями і сподіваючись, що то розігнані татари зібралися і йдуть до нього на поміч, відразу міцно вдарив всією потугою на Сірка, але його не зломив, втративши в тому разі до чотирьох тисяч орди, і повернув назад. Сірко ж, запевне, вгледівши й упізнавши своє військо, що йшло позаду хана, спокійнісінько ладнався до повторної сутички з ханом, а хан також прибирався на Сірка, сподіваючись, що ззаду йде йому в допомогу орда. Коли ж хан ударив удруге на Сірка, то одержав від нього таку, як і першого разу, відсіч з великою шкодою в своїх ордах. А як тільки хан почав повертатися від Сірка, то Сірко з усім своїм військом у змиг ока всівся на коні, вдарив сильно орду і почав налягати та разити її. А коли татари з ханом побачили позаду себе не ординські, а козацькі війська, відразу стратили військову фантазію й серце і з великим стрімом та розсипкою по кримських полях удалися тікати назад, якраз в очі козацьким військам, що йшли були позаду. Ті ж, ганяючи їх розрізнених по полі, забили їх кільканадцять тисяч, кілька тисяч забрали в полон, а з ними ледве не піймали і самого хана. [...]

Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т. II. – С. 188-190.

ТЕМА 4.
УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII-XVIII ст.

**Лист французького дипломата Жана Казимира де Балюза
про гетьмана Івана Мазепу
(1704 р.)**

На козацькій раді на р. Коломак 5 липня 1687 р. гетьманом був обраний Іван Степанович Мазепа. Новий гетьман підписав Коломацькі статті (договір), які в подальшому регулювали українсько-російські відносини. Коломацькі статті в основному повторювали статті попередніх угод

[...] З Москви я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого на дворі.

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав принца якнайчемніше, належно його становищу, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи я не син Антуана Балюза. Отримавши від мене позитивну відповідь, принц Мазепа виявив найприхильнішим способом своє задоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім зітхнувши, процитував «Eheu, fugaces labuntur anni».

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може реалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на яких десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок. Розмова з цим принцом дуже приємна; має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвитян, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя.

Однак щодо корони польської пан Мазепа сказав, що вона, мовляв, іде, як у стародавньому Римі, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, хоч вважає його за надто молодого. Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, що принц Мазепа виявив до особи Його Милості (Людовика XIV), про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану й відданість. Це була не тільки звичайна куртуазія, питома п. Мазепі, вона відповідає, видко, дійсності: у залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Милости. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів.

Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104-105.

**Договір між шведським королем Карлом XII
та українським гетьманом Іваном Мазепою
(29-30 жовтня 1708 р.)**

З початком Північної війни (1708-1713 рр.) між Московським царством з одного боку та Шведською імперією і Османською імперією з іншого, Україна, як сателіт Московського царства, постачала московським військам живу силу, амуніцію, фураж та продовольство. З приходом Карла XII в Україну гетьман Іван Мазепа уклав з королем Українсько-Шведський союз та виступив проти Петра I.

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме цього потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того

війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховають всі вольності згідно зі своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К., 2009. – С. 575-576.

Лист гетьмана Івана Мазепи до стародубського полковника Івана

Скоропадського про причини повстання проти Петра I

(30 жовтня 1708 р.)

Іван Скоропадський (1646-1722 рр.) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави в Лівобережній Україні (1708-1722 рр.) Після переходу І. Мазепи на бік шведів, призначений головою Гетьманщини з волі

московського царя Петра I. Безуспішно намагався протистояти московським планам ліквідації козацької автономії.

Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубівський!

Нехай буде відомо вашій милості те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження, почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати, і нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжинському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ, а й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми, за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, а й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки.

Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибігла сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького війська в непоборну потенцію найяснішого короля його милості шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що його королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іґа Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності Не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією.

За чим і ваша милість, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син, не зичачи їй крайньої погибелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і до спільної оборони тієї ж своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний того будши, що московська сила нічого не зможе там вашій милості та місту Стародубу зашкодити, бо вона невзабарі буде зброєю королівської величності шведської загнана у свої межі. А коли б ваша милість до викорінення того московського гарнізону, що лишається у Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо вашій милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством у Батурин, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від вашої милості повторно і пильно жадаючи, зобов'язуючи й

наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від господа Бога здоров'я.

Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер.

Із Дигтирівки, 30 жовтня 1708 року

Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 128-129.

«Пакти й Конституції прав та вольностей Війська Запорозького...»

(5 квітня 1710 р.)

Конституція Пилипа Орлика – договір гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом Війська (від усієї старшини та козацтва конституцію Орлика підписав кошовий отаман Кость Гордієнко), який визначав права і обов'язки усіх членів Війська. Пам'ятка української політико-філософської та правової думки. За оцінкою українських істориків є однією з перших європейських конституцій нового часу. Чинності не набула, оскільки була написана в умовах вигнання.

[...]

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хазарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою.

Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з

якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілості кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай

лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана І Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії.

Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), а й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (Укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Оскільки своє походження колишнє Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнuzданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, а й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджено багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та

полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького.

Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

[...]

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюднів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати

врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здиство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний

Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

[...]

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стадії на компанійців та сердюків були встановлені

як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незліченними здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього – від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, а й в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для

успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом – і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногolosно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючись закону й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду, присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна

мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую.

Діялося в Бендерах, року божого 1710, квітня 5 дня.

Підтвердження цих Пактів Королем Швеції

Ми, Карл XII, з ласки божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т.д. і т.п. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одноголосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалася держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної й ніколи не порушуваної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського Народу й до всього війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати

вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл

місце печатки

Г. Фон Мюллерн

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 25-27; 30; 35-37.

**Маніфест Пилипа Орлика до європейських урядів про причини
збройного виступу козаків проти Росії
(4 квітня 1712 р.)**

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди, виставлені на суд загалу; саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед цим загалом за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським Державам про причини, які схилили мене прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірною тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших.

Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чий видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений; прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепа козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу – з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московітами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив

урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна й вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн; таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить впливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звітували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії.

Голос України. – 1991. – 29 листопада.

**Указ Петра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні
(1720 р.)**

[...] А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особою наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. – К., 2000. – С. 141.

**Указ Петра I про створення Малоросійської колегії
(16 травня 1722 р.)**

Перша Малоросійська колегія – колегія Російської імперії в 1722-1727 рр., що займалася справами України. Утворена для контролю за діяльністю українського гетьмана і генеральної старшини. Складалася із шести офіцерів російських полків, розквартированих в Україні. У цивільних справах підкорялася сенату, а у військових – головнокомандуючому військами

в Україні. Першу Малоросійську колегію очолював бригадний генерал С. Вельяминов.

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітлійший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх – малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирів панів Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. – Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 458-459.

**Указ імператриці Катерини II про ліквідацію в Україні гетьманства
та створення Малоросійської колегії
(10 листопада 1764 р.)**

10 листопада 1764 р. імператриця своїм указом підтвердила ліквідацію гетьманського облаштування в Україні. Замість гетьманського правління була створена II Малоросійська колегія на чолі з 39-річним генерал-губернатором П. Румянцевим. Малоросійська колегія підпорядковувала собі генеральну військову канцелярію, казначейство, суд та інші центральні органи Гетьманщини. Військово-оперативне командування козацьким військом взяв на себе Румянцев, а контроль за станом боєготовності було доручено на воєнну експедиційну колегію.

Велику увагу колегія приділила чиновникам. Було впроваджено контроль при призначенні на посади і присвоєнні військових козацьких звань; у зарплаті чиновники були прирівняні до загальноросійських. Старшина стала одержувати звання відповідно до «Табелю про ранги».

Козаки позбулися податкової недоторканості, а селян обмежили в особистій свободі.

Після всемилостівішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам; малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців брати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням, класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть маги після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудкам з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів

полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командиру мати такі права, як генерал-губернатору в президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність. Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського повіту з належними до нього селами й хуторами та село Середню Буду.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 251-253.*

Маніфест імператриці Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі (3 серпня 1775 р.)

Ліквідація Запорізької Січі 1775 р. – насильницьке знищення московськими військами українського козацького утворення – Підпільненської Січі та остаточна ліквідація Запорізької Січі як козацької автономії У наслідку цього Військо Запорозьке Низове припинило своє існування.

[...] Ми захотіли оголосити всім вірнопідданим нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за

зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті й інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, а й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, понад те – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50000 душ...

3. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському –війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись

згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави.

Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно оновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї.

Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 257-259.*

**Указ імператриці Катерини II про остаточне закріпачення селян
на Лівобережній та Слобідській Україні
(3 травня 1783 р.)**

[...] Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким; втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму знанні, де він записаний; нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися

до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

...Містам, що знаходяться в намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні настанови, які ми видаємо для міст нашої імперії і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан.

...Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновними людьми з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернатору намагатися придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого.

...Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

[...] Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництв.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 259-260.*

ТЕМА 5.
УКРАЇНА У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

**Проект заснування Харківського університету
(1802 р.)**

В подальшому (17 січня 1805 р.) підписано Указ про відкриття у Харкові Імператорського університету. Він став другим університетом на півдні Російської імперії. Його було засновано з ініціативи місцевої громади, передусім Василя Каразіна. Харківський університет відіграв помітну роль в українському національному відродженні. Студенти об'єднувалися в українські громади, висували також політичні вимоги українського руху.

1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнавання властивостей кожної.

2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянину. Вони підготовлять його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії – про науки такого роду молода

людина повинна вже мати загальні знання, перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином, першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. [...]

24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ – Харківського, Курського, Орловського, Воронезького, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського, таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії. [...]

*Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. –
Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. –
К., 1959. – С. 683-684.*

Розпорядження про створення Українського козацького війська (1812 р.)

[...] Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї. Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон – з 150 козаків. Повіти, що склали колишню польську Україну, а саме: Київської губ. – всі 12 та суміжної з нею Кам'янець-Подільської – 4, тобто Вінницький, Брацлавський, Гайсинський і Балтський, зобов'язані кожний з поміщицьких та інших верств людей зібрати по 2 ескадрони, або по 300 козаків, у пристойному одязі та з кіньми із зброєю.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду [...]

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого

вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова [...].

Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С. 248.

**Свідчення С.І. Муравйова-Апостола
про повстання Чернігівського полку
(30.12.1825 – 03.01.1826 рр.)**

Повстання Чернігівського полку – збройний виступ, підготований Південним товариством декабристів в Україні проти царського режиму.

[...] З Василькова я міг діяти трояким чином: 1-е – йти на Київ, 2-е – йти на Білу Церкву і 3-є – рухатись якнайскоріше до Житомира, намагаючись з'єднатися з слов'янами. З цих трьох планів я схилився більше на останній і на перший; по цій моїй причині, коли я посилав Мозалевського з листом до майора Крупеникова, призначив йому приїхати в Брусилів, бо з Брусилова я міг за один перехід прийти у Київ, якби одержав від Крупеникова задовільну відповідь, в противному ж разі я знаходився також у відстані одного переходу від Житомира. На другий день, 30 грудня, почекавши до полудня, щоб дати наблизитись 2-й мушкетерській роті, я зібрав роти, які знаходились в місті; полковий священник, після молебню, прочитав катехізис, який я склав, і я вирушив з ротами на Мотовилівку по шляху на Брусилів, де були роти 1-а гренадерська і 1-а мушкетерська. Помітивши, що читання катехізису справило поганий вплив на солдатів, я вирішив знову діяти в ім'я великого князя Костянтина Павловича...

Наближаючись присмерком до с. Мотовилівки, знайшов там зібрані зазначені вище роти, без ротних командирів, умовляв їх приєднатись до нас.

Частина 1-ї мушкетерської роти погодилась, 1-а гренадерська відмовилась і пішла вночі на Білу Церкву. Переночувавши в Мотовилівці з рештою рот (2-а мушкетерська прибула на другий день вранці), я вирішив тут переднювати, ради Нового року, щоб не було ремствування серед солдатів.

Другого дня, тобто 2 січня, не маючи ніяких відомостей про Мозалевського, я зробив з цього висновок, що його взято або в Києві, куди мені йти через це не слід, або в Брусиліві, де, отже, вже сповіщено про мій рух, і, знаючи, наскільки перша зустріч вплине на солдатів, я вирішив вирушити на Білу Церкву, де передбачав, що мене не чекають, і де сподівався не зустріти артилерії; в такому передбаченні я дійшов до с. Пологи, в 15 верстах від Білої Церкви, де заночував, бо під час цього переходу довідався від мужиків, що вся піхота, яка була в містечку, виступила в м. Сквиру і що там залишилася одна рота для караулу. Для більшого впевнення я послав вночі верхи поручика Сухінова з трьома солдатами, але вони повернулися без усяких відомостей, а вранці поручик Щепіло підтвердив мені цю звістку, що він одержав від надісланого посланця. Не маючи вже ніякої мети йти на Білу Церкву, я вирішив повернути на Триліси і намагатися наблизитись до слов'ян, за першою моєю пропозицією. На цьому переході, між селами Устимівкою і Королівкою, зустрів мене загін генерала Гейсмара, я привів роти, під моїм началом, в порядок, наказав солдатам не стріляти, а йти прямо на гармати і вирушив вперед з усіма офіцерами, які залишилися. Солдати йшли слідом за нами, – поки картеч, що попала мені в голову, не поклала мене непритомним на землю.

Коли ж я опам'ятався, знайшов батальйон цілком розладнаним і був захоплений самими солдатами в той час, коли хотів сісти верхи, щоб спробувати зібрати їх; солдати, які мене захопили, привели мене і Бестужева до Маріупольського ескадрону, куди незабаром привели брата і решту офіцерів [...]

*Избранные социально-политические и философские произведения
декабристов. – К., 1951. – Т. 2. – С. 215-219.*

Указ про заснування в Києві університету

(2 листопада 1833 р.)

Київський Імператорський Університет Святого Володимира заснований указом російського імператора Миколи I. Він став другим вищим навчальним закладом на території підросійської України. Університет був одним із осередків науки і передової громадської думки в Україні.

Обращая непрерывное внимание Наше на успехи общего, истинно народного воспитания в Государстве, признали Мы за благо, по переводе Волынского Лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением и на твердых основаниях, преимущественно для жителей Киевской, Волынской и Подольской губернии, коих наследственное усердие в пользу просвещения упрочило и на будущие Бремена благосостояние учебных заведений того края. Таким образом, избрав город Киев, с давних лет к учреждению Университета предназначаемый, равно драгоценный для всей России, некогда колыбель Святой Бери наших предков и, вместе с сим, первый свидетель гражданской их самобытности, Мы повелели учредить в оном Университет под особым покровительством и в память Великого Просветителя Богом врученной Нам страны, на следующих началах:

1. В Киеве открываемый Университет наименовать Императорским Университетом Св. Владимира.

2. Университет сей составить из двух факультетов: Философского и Юридического. Учреждение в оном Факультете Медицинского предоставляем Ми, в последствии, собственному Нашему усмотрению.

3. Университету Св. Владимира присваиваются все доходы с фундушей и капиталов, пожертвованных дворянством Волынской, Подольской и

Киевской губерний для Волынского Лицея, кой и имеют составлять впредь неприкосновенную сего Университета собственность. Сверх того, на содержание Университета Св. Владимира и на возведение зданий обращаются все источники и суммы, подробно исчисленные в учрежденном Нами сего числа докладе Управляющего Министерством Народного Просвещения. Засим недостающую на содержание Университета сумму пополнять из Государственного Казначейства.

4. Министерство Народного Просвещения имеет, под непосредственным руководством Нашим, начертать нынче же Устав и штат Университета Св. Владимира и поднести оные на Наше утверждение. [...]

З іменем Святого Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. – К., 1991. – С. 63-64.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

(1845 – грудень 1846 рр.)

Кирило-Мефодіївське товариство – українська таємна політична організація, що виникла в Києві та спиралася на традиції українського визвольного і автономістського руху. Була одним з проявів піднесення національного руху на українських землях та активізації загальнослов'янського руху під впливом визвольних ідей періоду назрівання загальноєвропейської революційної кризи – «весни народів».

Завдання об'єднання слов'ян, що стало підставою виникнення таємної організації, згодом конкретизувалось в двох напрямках – рівноправного співробітництва слов'янських народів та відродження України.

Главные идеи:

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаём: южно-руссов,

северно-руссос с белоруссами, поляков, чехов с [сло]венцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.

3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на св[ятой] религии господа нашего Иисуса Христа.

5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех пле[мен].

Главные правила общества:

1. Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именуется своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, поступая, произносит присягу употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятие обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов, своих собратий.

3. В случае член попадет в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждение друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды между ими и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соображать с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освящает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или [не] подают надежды вступить в него.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 150-152.

Обвинувальний вирок у справі Тараса Шевченка

(26 травня 1847 р.)

Тарас Григорович Шевченко (9 березня 1814 – 10 березня 1861 рр.) – український поет, письменник (драматург, прозаїк), художник (живописець, гравер), громадський та політичний діяч. Член Кирило-Мефодіївського братства. Академік імператорської академії мистецтв (1860 р.).

[...]

а) З обвинувального акту:

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінитися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка і до його віршів всі україно-слов'янські, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то зняряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власного зіпсованістю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців,

б) З вироку суду:

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству

найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів,

Власноручна приписка імператора до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати».

Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1987. – С. 139-140.

«Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності»

(19 лютого 1861 р.)

Російський імператор Олександр II 19 лютого 1861 р. підписав «Маніфест» про відміну кріпацтва. Ця реформа насправді здійснена в максимальних інтересах землевласників і боляче вдарила по селянах.

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах. [...]

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях. [...]

8. Поміщики, наділивши селян в постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків:

- 1). обов'язки по постачанню продовольства та опікуванню селян;
- 2). відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових та натуральних повинностей;
- 3). обов'язок клопотатися за селян у справах цивільних і кримінальних [...]

4). відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін. [...]

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні. [...]

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1). провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита [...]

2). відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства [...]

3). записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах [...]

4). вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди. [...]

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикаві, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «іздельну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обґрунтованої правилами Місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями. [...]

148. Поміщикаві надається на підставах і в межах, Нижчезазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади. [...]

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій, зазначених в пунктах 1 та 2

ст. 150, а також надавати їм допомогу при раптових громадських лихах (п. 3, ст. 150), для усунення яких потрібна одночасно велика кількість робочої сили. Для цього в разі небезпеки як сільське начальство, так і селяни повинні з'являтися на допомогу навіть і без виклику їх поміщиком. [...]

153. В разі зловживань і взагалі несправного виконання старостою або поміщиком старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх [...]

158. Поміщикові протягом перших дев'яти років після затвердження цього Положення надається право, якщо він визнає перебування якого-небудь селянина в громаді шкідливим або небезпечним; запропонувати самій громаді виключити цього селянина і віддати його в розпорядження уряду. В разі незгоди громади з пропозицією поміщика він може звернутися про це з проханням в повітове мирове зібрання для подання губернському в селянських справах присутствію. [...]

160. Якщо поміщик вважає, що мировий присуд суперечить існуючим постановам, або є шкідливим для добробуту сільської громади, або таким, що порушує права поміщицькі, то, припиняючи виконання такого присуду, доводить про це до відома мирового посередника, який зобов'язаний негайно задовольнити законні вимоги поміщика. [...]

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному [спадковому] користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів. [...]

*Хрестоматія з історії Української РСР: У I т. –
Т. II: 1861-1917. – К., 1961. – С. 18-20.*

Валуєвський циркуляр

(8 липня 1863 р.)

Формальним приводом для прийняття 8 липня 1863 р. циркуляра міністра внутрішніх справ П.Валуєва став переклад і публікація українською мовою тексту Євангелія, здійснене Ф. Морачевським (скаргу надіслала церква). У циркулярі заборонялося видання українською мовою педагогічної, церковної, наукової літератури й підручників, друкування ж художніх творів («изящной литературы») дозволялося.

[...] Саме питання про користь і можливості вживання в школах південноруського наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити.

Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 289-290.*

Емський указ

(1876 р.)

Емський указ – розпорядження російського імператора Олександра II, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком. Призвів до тимчасової дезорганізації українського руху в Наддніпрянщині.

Государ імператор 18 минулого травня височайше наказав:

1. Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління у справах друку яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2. Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки:

а) історичних документів і пам'яток;

б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку.

3. Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4. Припинити видання газети «Киевский Телеграф».

*Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. –
К., 1997. – С. 679.*

**Указ П.А. Столипіна про доповнення деяких постанов чинного закону в
питаннях селянського землеволодіння і землекористування
(9 листопада 1906 р.)**

Столипінська аграрна реформа – ряд законодавчих актів, спрямованих на перерозподіл селянської земельної площі в Російській імперії та на підвищення продуктивності сільського господарства.

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу. [...]

1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі. [...]

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі, зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах. [...]

6. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять на підставі статей 2 та 3 у приватне володіння домохазяїна, а в деяких випадках визначається: розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійна його частина в угіддях [...]

*Хрестоматія з історії Української РСР: У II т. –
Т. II: 1861-1917. – К., 1961. – С. 432-433.*

**Доповідна записка комісії Академії наук про виступ російських вчених
на захист української культури
(1910 р.)**

Імператорська Академія наук, ознайомившись з доповіддю Комісії, не може не визнати, що цензурні утиски малоруського друкованого слова, які почалися при тому тільки в 1863 році, не були викликані яким-небудь прагненням малоруського народу або його інтелігенції, яке загрожує єдності Росії. Так само ніщо не вказує на існування таких прагнень і тепер.

Урядові розпорядження, які вразили вільний розвиток малоруської літератури, по-перше, перешкодили досі визначитися взаємовідносинам великоруської і малоруської літератур, що, як у цьому переконана Академія наук, не розійдуться ні в меті, ні в напрямках; по-друге, викликали незвичайне зростання малоруської літератури в Галичині, літератури в значній мірі ворожій Росії. Тепер ці урядові розпорядження служать джерелом великого і цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії. Крім того, вони ущемляють інтереси сільського населення Малоросії. Розповсюдження книг духовно-морального, виховного, загальноосвітнього змісту гальмується частково цілковитим незнанням, частково недостатнім знанням малоросами великоруської книжної мови. Все це досить невігідно відбивається на інтересах всього російського народу.

Академія наук не може не зауважити, що російське законодавство з того часу, як було складено перший цензурний устав, додержувалось того правила, що друковане слово може бути предметом переслідування або якого б то не було впливу тільки за внутрішній смисл того, що ним передано. [...]

Тільки зв'язок нещасливих випадковостей міг тому підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і до прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження

1863 року і височайші накази 1876 і 1881 років не можуть бути погоджені з основними началами російського законодавства. А тимчасом існування височайших наказів 1876 і 1881 років не може не стати предметом великого занепокоєння законодавця після того, як він в іменному височайшому указі 12 грудня 1904 року висловив вимогу про збереження закону в силі. Накреслення законів 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, всупереч точному смислу основних державних законів, не були розглянуті Державною радою, а височайші накази, які були дані, всупереч тим же законам, не були обнародувані Правительствующим сенатом; подібний відступ від встановленого законом порядку складання і обнародування законів усуває в народі, на який поширюється чинність законів 1876 і 1881 років, впевненість, що вони під час попереднього їх обговорення, привернули до себе в повній мірі увагу законодавця і є проявом справжньої і безпосередньої монаршої волі [...]

Виходячи з усіх цих міркувань, Імператорська Академія наук вважає, що необхідно тепер же скасувати височайші накази 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, а також удостоєне височайшого схвалення розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 року, яке було підставою для тих наказів.

Разом з тим усе викладене вище привело Академію наук до переконання, що малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою. [...]

*Хрестоматія з історії Української РСР: У II т. –
Т. II: 1861-1917. – К., 1961. – С. 277-278..*

**Промова Г.І. Петровського на засіданні IV Державної думи
з національного питання
(червень 1913 р.)**

[...] У Росії великоросів всього 43 %. Це значить менше половини населення, а тим часом усю решту Росії визнано іноземною. Таким чином, більшість населення в Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає безконечного насильства і гніту.

Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого за те, що витворяють у нас над пригнобленими народностями. [...]

Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки [...] Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей. Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови, – скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в ХХ віці? Напр., таке невинне явище, як музичне товариство в Полтаві, там поліцеймейстер заборонив говорити українською мовою. Директор Миргородської гімназії, переглядаючи програму одного концерту, сказав, що коли буде сказано хоч одне слово на дурацькому українському діалекті, то не буде ні одного учня на цьому концерті. В Лебединській чоловічій гімназії директор теж забороняє говорити українською мовою, і, під час доведення якоїсь алгебраїчної теореми цією мовою, учневі було поставлено двійку.

Можливо, ви скажете, що це дрібниця, але ви знаєте, що через ці двійки у нас в середніх навчальних закладах молодь кінчає життя самогубством. Візьмемо офіційні дані «Ежегодника России» за 1910 р., видані міністерством внутрішніх справ, кошторис якого вам пропонують схвалити. Ці дані говорять, що в європейській Росії процент грамотного населення становить 30 % – це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн в Австрії.

Але, пп., якщо гидка і кріпосницька ганебна є взагалі російська неграмотність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то вона ще жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, тобто губерній, де українське населення становить 2/3 всього населення. Це губернії: Полтавська, Подільська, Харківська, Київська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська. І що ж виявилось? Ні в одній з цих губерній грамотність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника. У Катеринославській губернії грамотних усього 29 % населення, а потім вона спадає в дальших губерніях до 20 %. Ось точні дані з урядової статистики, взяті відносно того, до якого руйнування і здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави [...]

Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С. 350-352.

Плани Австро-Угорщини щодо України напередодні Першої світової війни (1914 р.)

Перед початком війни Міністерство закордонних справ Австрії зацікавилось можливістю використання українського чинника у боротьбі проти Росії...

Австрійське дипломатичне відомство підготувало поширений документ про «австро-угорську ідею» і плани стосовно майбутнього польських та українських етнічних територій, відвойованих від Росії. На початку війни найбільш ймовірним видавався план, що передбачав приєднання до австрійських земель колишнього ареалу поширення Греко-Католицької Церкви: Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля. Названі території мали бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії Габсбургів. Водночас ця тактика зацікавила і Німеччину. У німецьких урядових колах більше схилилися до ідеї утворення поясу буферних держав

на кордоні з Росією. Правда, закінченої концепції врегулювання української проблеми на початку війни Німеччина не мала.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 306-307.*

Плани Німеччини щодо України напередодні Першої світової війни (1914 р.)

Наприкінці червня 1915 р. у Берліні був скликаний з'їзд представників німецької інтелігенції, який затвердив меморандум, відомий під назвою «Меморандум професорів». У меморандумі всіляко обґрунтовувалася необхідність завоювання східних територій, а особливо України. «Ця область, – зазначалося в документі, – завдяки своїм власним продовольчим можливостям посилить незалежність Німеччини від закордону; стане необхідною противагою посилення індустріалізації нашого народу і зростаючому значенню міст; ...ця область забезпечить за нами рівновагу наших господарських сил, ...і перешкодить небезпечному однобічному ухилу господарства; ця область буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему.

*Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів
Уривалкін О.М. – К., 2007. – С. 307.*

Маніфест Головної української ради (3 серпня 1914 р.)

Головна Українська Рада – міжпартійна організація, утворена 1 серпня 1914 р. у Львові. Координаційний центр захисту інтересів українців Австро-Угорщини.

Український Народє!

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу, і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів. І тому в сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одного діла, яке жде його в теперішній хвилі.

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога, яка веде до сього, ясна. [...]

Вже під час попереднього австрійсько-російського напруження з'їзд найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини, який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро і будучність українського народу на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України. Так і теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушне проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

Дотеперішня пасивність австро-угорської політики супроти затій російського царизму була все визискувана на шкоду інтересів австро-

угорської монархії і її народів, а передовсім на шкоду самостійного національного розвитку нашого народу. І тому тепер нашим святим обов'язком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України. [...]

Україна: Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст.: У 10 т. – Т. 7: Відродження української державності. – К., 2008. – С. 180-182.

ТЕМА 6.
БОРОТЬБА ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ
(1917-1921 рр.)

I Універсал Української Центральної Ради
(23 червня 1917 р.)

I Універсал УЦР – перший державно-політичний акт, універсал Української Центральної ради, що проголосив автономію України. Це була відповідь УЦР Тимчасовому урядові на його негативне ставлення до автономії України.

Народе Український!

Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі. Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності. Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі. Ніхто краще наших селян не може знати, як поряdkувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право поряdkування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української. Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи. Ми гадали, що Центральне російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу. Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання. А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне російське правительство одкинуло. Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям.

Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад. Так само не схотіло призначити комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку. І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя. Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях. Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом як рівний з рівним.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:

У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 101-105.

II Універсал Української Центральної Ради

(3 липня 1917 р.)

II Універсал УЦР зафіксував наслідки домовленостей між УЦР і Тимчасовим урядом: останній визнавав УЦР і Генеральний Секретаріат як крайовий орган України і водночас Генеральний Секретаріат ставав органом центрального уряду. Зі свого боку, УЦР визнавала Всеросійські установчі збори, а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України.

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України: Українська Центральна Рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, що буде

представлений на затвердження Временного правительства як носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як органа Временного правительства, Генеральний секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання. Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню військового міністра, буде являться, з технічного боку, можливим без порушення боєспособності армії.

Оповідіаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією

всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:

У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164-168.

III Універсал Української Центральної Ради

(7 листопада 1917 р.)

III Універсал УЦР проголосив Українську Народну Республіку, формально не пориваючи федеративних зв'язків з Росією, і демократичні принципи: свободу слова, друку, віровизнання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи й помешкання; оголосив національну автономію для меншин (росіян, поляків, євреїв), скасував смертну кару, а також право приватної власності на землю й визнав її власністю всього народу без викупу, установив 8-годинний робочий день, оголосив реформу місцевого самоврядування, визначив 9 січня 1918 р. днем виборів до Українських Установчих Зборів, які мали бути скликані 22 січня 1918 р.

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна. Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся

республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму).

Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, касується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як поряdkувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо: На території Народної Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення

продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренні порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо: Однині на землі Республіки Української смертна кара касується. Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному секретарству внутрішніх справ приписуємо: Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами

революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів признаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 р.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:

У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 398-401.

IV Універсал Української Центральної Ради (11 січня 1918 р.)

IV Універсал УЦР проголосив УНР самостійною суверенною державою, в виконавчий орган, Генеральний Секретаріат – Радою Народних Міністрів. Він замінив постійну армію міліцією, доручив провести вибори народних рад, установив монополію торгівлі, контроль над банками, підтвердив закон про передачу землі селянам без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі. Доручив Раді Народних Міністрів продовжувати розпочаті переговори з Центральними державами і довести до підписання миру; закликав усіх громадян УНР до боротьби з більшовиками.

Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх – борців за вольності і права трудящих. Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове правительство.

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардейців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те саме петроградське правительство народних комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов польється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше. Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді, установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів.

Отож, насамперед приписуємо правительству Республіки нашої – Раді народних міністрів – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої

Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокої й згоді.

Що ж до так званих «більшовиків» та інших нападників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець! З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходами державного нашого скарбу. Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку вдасть, до якої б мали довір'я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянуто за кілька днів

в повній Центральній Раді, і Рада народних міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води і всі багатства підземлі яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування уряду Української Народної Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді народних міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам. Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було також дорожнечі, яку терплять найбідніші класи через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання цього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали

визискувати піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не [на] спекуляції на різну банкову експлуатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада народних міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня. Все, що з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна рада, в найближчих тижнях, певно, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскорше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі збори, найвищий господар і впорядчик землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органіві належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав

нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:

У 2 т. – Т. 2. – К., 1996. – С. 102-104.

**Брест-Литовський мирний договір між УНР та країнами Четверного
союзу
(27 січня 1918 р.)**

Брест-Литовський мирний договір – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією і Болгарським царством з другого; перший мирний договір у Першій світовій війні.

Тому, що Український Народ в протягу сучасній світовій війні проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, поставили правительством Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мирний договір з правительством Української Народної Республіки: вони хочуть самі вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привертання дружніх відносин між народами на полі політичному, господарському [...]

Українська Народна Республіка, з одної, і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов: до 31 липня б. р. треба буде переводити взаємну обміну лишків

найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для прикриття біжучих потреб [...]

Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С. 412-413.

«Грамота до всього українського народу»

(29 квітня 1918 р.)

«Грамота до всього українського народу» – перший офіційний документ Української Держави. Звернення програмного характеру гетьмана Павла Скоропадського. Проголошував встановлення одноосібної влади гетьмана.

Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалася Вона завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по сей час боротися за вільність і спокій України. При такій піддержці у всіх зродилася надія, що почнеться відбудованне порядку в Державі й економічне життя України увійде врешті в нормальне річище. Але сі надії не справдилися.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, бо було зовсім нездатне до сього. Бешкети й анархія продовжують ся на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При такім становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганнем негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнутися на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету міністрів і на остаточнім обґрунтуванні приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі міністри й товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків. В найблизший час буде виданий закон, устанавляючий порядок виборів до Українського Сойму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючи ся ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі й всі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажі землі. Поруч з сим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої кляси. Особливу увагу звернеться на поліпшення правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи. Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі

й чужі, які-б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам Україні.

В сій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України – без різниці національносте й віросповідання – допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали:

В III т. – Т. I. – Мюнхен, 1983. – С. 384.

Закон Української Держави
про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії
та географії України в середніх школах
(1 серпня 1918 р.)

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах – не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи.

Примітка. Години на викладання тих предметів повинні бути установлені в кожній школі без побільшення загальної кількості лекцій, існуючої до цього часу, згідно з розпорядженням міністерства для кожного типу школи.

2. По всіх хлоп'ячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладаються зверхштатні посади учителя географії та історії України.

3. Штатним учителям української мови та літератури, які мають не менше 12 годин тижнево, та зверхштатним учителям географії та історії України, які мають не менше 6 годин того або іншого предмету, належать всі права, якими користуються учителі штатні, чи зверхштатні, того чи іншого типу школи щодо платні, пенсії та правового становища.

Примітка. Коли б вчителі української історії та географії мали також не менше 12 лекцій, тоді вони стають штатними учителями того предмета.

4. Кредити на утримання посад названих учителів беруться з тих же коштів, на які утримується та чи інша школа. [...]

7. Всі учителі української мови та літератури, української історії та географії запрошуються і затверджуються згідно з законом для кожного типу школи. [...]

9. Викладання української мови, історії та географії України починається з початком 1918–1919 шкільного року.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. – К., 2000. – С. 272-273.

**Закон Української Держави
про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та
Новоросійському державних університетах
(28 вересня 1918 р.)**

1. Відкрити з 1 липня 1918 р. в Харківському та Новоросійському державних університетах три нових кафедри: історії України, історії української мови і історії українського письменства – на історико-філологічному факультеті, та одну кафедру історії західньоруського права на правничому факультеті. Навчання цих наук обов'язкове для слухачів університетського курсу.

2. Задля викладання вищезгаданих наук закласти на історико-філологічному факультеті дві ординатури та одну екстра-ординатуру, а на правничому факультеті – одну ординатуру.

3. На утримання чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах відкрити спеціальний кредит в розмірі, потрібному на утримання професорів, згідно з нормальними окладами на інших кафедрах.

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. – К., 2000. – С. 272-273.

Акт Злуки

(22 січня 1919 р.)

Акт Злуки – урочисте оголошення на Софійському майдані в Києві універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну, День соборності України.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії нашої землі української. 3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки – в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила ту злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

...Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

Конституційні акти України 1917-1920. – К., 1992. – С. 107.

Варшавський договір

(21 квітня 1920 р.)

Варшавський договір – міждержавний договір Польщі і Української Народної Республіки, згідно з яким в обмін на визнання незалежності УНР і військову допомогу, Симон Петлюра погоджувався визнати українсько-польський кордон по р. Збруч. Згідно з договором польський уряд відмовився від намірів розширити територію Польщі до кордонів Речі Посполитої 1772 р. та визнав УНР. До Польщі мала відійти Східна Галичина та 5 повітів Волині, тобто територія, що належала Австро-Угорщині і Росії.

[...]

2. Кордони між УНР і РПП устанавлюються так: на північ від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишегрудні, а від Вишегрудні на північ через Кременець, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж границі Ровенського повіту [...] бувшої Мінської губернії до пересічення її р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її гирла.

3. Польський Уряд визнає за Україною територію на схід від кордону, вказаного у п. 2 цього договору, до кордонів Польщі 1772 р. (до розділів), які Польща уже займає або дістає від Росії шляхом збройним або дипломатичним [...]

6. Аграрні питання в Україні буде вирішено Конституантою. До моменту скликання Конституанти юридичне становище землевласників польської національності в Україні визначається угодою між РПП і УНР.

7. Укладається воєнна конвенція, яка є інтегральною частиною договору.

8. Договір залишається секретним. Він не може бути переданий третій країні або бути обнародуваним.

Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С. 445.

Ризький мир **(18 березня 1921 р.)**

Ризький мир – міждержавний договір між РРФСР і УРСР з одного боку та Польщі з другого, який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919-1920 рр., санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією та фактично анулював Варшавський договір 1920 р.

Росія та Україна, з одного боку, і Польща – з другого, керовані бажанням припинити війну, що виникла між ними, і на основі підписаного 12 жовтня 1920 р. Договору про прелімінарні умови миру укласти остаточний, міцний, почесний і заснований на взаємній згоді мир, вирішили вступити в мирні переговори. [...]

Стаття I Обидві договірні сторони оголошують стан війни між ними припиненим.

Стаття II Обидві договірні сторони, згідно з принципом самовизначення народів, визнають незалежність України і Білорусії. [...]

Стаття III Росія та Україна відмовляються від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. II цього Договору. З свого боку Польща відмовляється на користь України та Білорусії від усяких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону. [...]

Стаття VII 1. Польща надає особам російської, української та білоруської національності, які перебувають в Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Взаємно Росія та Україна забезпечують особам польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії, всі ті ж права. Особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати

свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки. Цими ж правами, в межах внутрішнього законодавства, користуватимуться особи польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії. 2. Обидві договірні сторони взаємно зобов'язуються ні прямо, ні посередньо не втручатися в справи, які стосуються устрою і життя церкви та релігійних громад, що перебувають на території другої сторони. [...]

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917-1923 рр.). – К., 1966. – С. 266-267, 271, 275.

ТЕМА 7.
УКРАЇНА В 20-30-ті РОКИ ХХ ст.

**Постанова Пленуму ЦК КП(б)У про цілі і завдання українізації
(6 лютого 1922 р.)**

У 1922–1923 рр. в усіх радянських республіках впроваджувалася політика «коренізації». Вона передбачала виховання кадрів із представників корінної національності, впровадження в роботу партійного, радянського і господарського апаратів рідної для населення мови; розширення мережі шкіл та інших навчальних закладів із навчанням рідною мовою, розвиток національної культури. Український різновид цієї політики дістав назву українізації.

Перед Українською пролетарською державою постає складне і важке завдання: створюючи українську соціалістичну державність, українську школу, зрівнюючи в правах українську мову з російською, мову українського селянства з мовою українського пролетаріату, – перешкодити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей.

Прагнення української контрреволюції оволодіти культурним життям країни особливо стало помітно після невдачі всіх спроб українського націоналізму шляхом насильственного перевороту встановити свою владу на Україні. Це явище особливо помічається після ліквідації польського фронту і розгрому петлюрівського наступу.

Зазнавши поразки у відкритому бою з пролетаріатом і сільською біднотою України, українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі види української школи. Ті ж самі елементи, особливо вчителі, стають на чолі руху так званої, автокефальної української церкви, де під

приводом боротьби з Російською православною церквою створюється друга націоналістична цитадель. Паралельно з цим множаться дрібнобуржуазні, націоналістичні куркульські «Просвіти» – вогнища національного цькування. Четверта цитадель, в якій організується українська дрібнобуржуазна стихія, це всі види кооперації. З усіх цих зайнятих позицій українська контрреволюція веде підкоп під диктатуру пролетаріату і селянства і під Комуністичну партію. Слабкість Комуністичної партії полягала в той період у тому, що, будучи під час царського режиму партією виключно міського пролетаріату, вона не могла створити з селянством тих організаційних зв'язків, які забезпечували б їй і після революції безпосереднє керівництво селом.

На конференції РКП в грудні 1919 р. в питанні про ставлення до національно-української культури і мови було дано ясну і певну директиву, яка залишається в повній силі і досі. Вона говорить: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення серед відсталого частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії.

Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, яка володіє українською мовою,! щоб надалі всі службовці

вміли розмовляти українською мовою». Ця директива зводиться до витіснення української контрреволюції з тієї позиції, яку вона зайняла в культурно-національному розвитку країни. Досі це завдання не виконане. Хоч партія і створила собі на селі серйозну опору в особі комнезамів, вона не встигла провести пролетарську ком. незаможну лінію національно-культурного життя України.

Створювана Радянською владою, українська народна школа фактично залишається поза впливом Комуністичної партії і загрожує перетворитися в знаряддя проти диктатури пролетаріату і сільської бідноти. Завдання радянзації української народної школи стоїть цілком відкритим перед партією.

Для здійснення вищезазначених принципів ЦК КПУ пропонує такі конкретні заходи:

1. Щодо української мови:

а) Повну абсолютну рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українзації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян – російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не повинна ділити свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і на такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіціальним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовами.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідне запровадження обов'язкового вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитись згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови Пленуму Ради або з'їзду Рад, що повинно бути узаконене особливим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови вважати необхідним запровадження викладання української мови як обов'язкового предмета в радпартшколах, приділивши їй достатню кількість годин з тим, щоб ті, що закінчують школу, фактично знали її. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах на українській мові.

2. Щодо української народної школи:

Без неухильного прагнення до радянізації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму. Головне завдання партії в майбутній період в галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, в перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність Всевидаву в першу чергу на створення української радянської учбової літератури і до негайного складання коротких загальнодоступних українських підручників на популярній мові, які повинні дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати Історію України з марксистської точки зору.

б) В зв'язку з тим, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди шляхом підручників так, щоб усяка національна школа мала підручники на рідній мові в достатній кількості. [...]

3. Щодо автокефальної церкви:

Залишаючись щодо церкви і релігії взагалі в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки арелігійною, а й антирелігійною, Радянська держава і Комуністична партія повинні рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання до суду, від усіх своїх службовців і зокрема від учительського персоналу не тільки повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, а й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи.

4. Щодо комуністичного впливу:

а) В зв'язку з надзвичайно слабою наявністю українського міського комуністичного елемента партія повинна звернути особливу увагу на створення кадрів комуністів-українців як з росіян, що знають українську мову, так і з українців – з сільської бідноти.

б) Перетворити «Вісті» у велику газету з добре підібраним персоналом, з хорошою інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю служити органом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і засобом комуністичного впливу на українську інтелігенцію.

в) Поліпшити газету «Селянська Правда», видаючи її на обох мовах, щоб її могли читати і російські селяни і щоб вона була доступна для тих українських селян, які, здобувши свою освіту в дореволюційний час, недосить звикли до української літературної мови. [...]

Центральний Комітет повинен ще раз підкреслити перед партійними товаришами необхідність додержувати неухильно директив Центрального Комітету у відношенні до окремих різних завдань, які в своїй сукупності становлять національне питання на Україні».

Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 150-154.

**Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік
(30 грудня 1922 р.)**

Декларація (Договір) про утворення СРСР – договір про об'єднання в одну союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік, укладений 30 грудня 1922 р. Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, Українською Соціалістичною Радянською Республікою, Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою і Закавказькою Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою.

З часу утворення радянських республік держави світу розкололися на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму. Там, у таборі капіталізму, – національна ворожнеча й нерівність, колоніальне рабство і шовінізм, національне гноблення й погроми, імперіалістичні звірства й війни. Тут, у таборі соціалізму, – взаємне довір'я і мир, національна свобода і рівність, мирне співжиття й братерське співробітництво народів.

Спроби капіталістичного світу на протязі десятків років розв'язати питання про національності шляхом сполучення вільного розвитку народів з системою експлуатації людини людиною були безплідні. Навпаки, клубок національних суперечностей все більше заплутується, загрожуючи самому існуванню капіталізму. Буржуазія виявилась безсилою налагодити співробітництво народів.

Тільки в таборі рад, тільки в умовах диктатури пролетаріату, яка згуртувала навколо себе більшість населення, стало можливим знищити в корені національний гніт, створити обстановку взаємного довір'я і закласти основи братерського співробітництва народів.

Тільки завдяки цим обставинам удалося радянським республікам відбити напад імперіалістів усього світу, внутрішніх і зовнішніх; тільки завдяки цим обставинам удалося їм успішно ліквідувати громадянську війну, забезпечити своє існування і приступити до мирного господарського будівництва. Але роки війни не минули безслідно. Розорені лани, спинені заводи, зруйновані продуктивні сили і виснажені господарські ресурси, що лишилися в спадщину від війни, роблять недостатніми окремі зусилля

окремих республік по господарському будівництву. Відбудова народного господарства, як виявилось, неможлива при відокремленому існуванні республік.

З другого боку, нестійкість міжнародного становища і небезпека нових нападів роблять неминучим створення єдиного фронту радянських республік перед лицем капіталістичного оточення.

Нарешті, сама будова радянської влади, інтернаціональної своєю класовою природою, штовхає трудящі маси радянських республік на шлях об'єднання в одну соціалістичну сім'ю.

Всі ці обставини владно вимагають об'єднання радянських республік в одну союзну державу, здатну забезпечити і зовнішню безпеку, і внутрішнє господарське процвітання, і свободу національного розвитку народів.

Воля народів радянських республік, що зібрались недавно на з'їзди своїх рад і одностайно ухвалили рішення про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік», є надійною запорукою того, що Союз цей є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу, що доступ в Союз відкритий усім соціалістичним радянським республікам як тим, що існують, так і тим, що мають виникнути в майбутньому, що нова союзна держава буде достойним увінчанням закладених ще в Жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів, що вона послужить вірною опорою проти світового капіталізму і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн в світову соціалістичну радянську республіку.

Заявляючи про все це перед усім світом і урочисто проголошуючи непорушність основ радянської влади, що знайшли свій вираз у конституціях соціалістичних радянських республік, які уповноважили нас, ми, делегати цих республік, на підставі даних нам уповноважень, постановляємо

підписати договір про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду (1917-1936). – К., 1937. – С. 217-218.

**Директивний лист ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У
про проведення політики розкуркулення в республіці
(травень 1931 р.)**

Згідно з постановою ЦК від 20 цього травня у Вашій республіці має бути виселено 30 000 куркульських сімей в Уральську область.

У зв'язку з фактами грубих помилок у справі виселення куркулів (механічний підхід у доборі тих, кого виселяють, ряд випадків явно антисередняцьких перегинів) ЦК пропонує Вам встановити ретельний нагляд за ходом виселення. [...]

Перевірте ретельно склад тих, хто підлягає виселенню, включаючи до нього лише дійсно куркульські елементи і не допускаючи виселення лише за формальними ознаками: позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання і т. ін. Особливу увагу зверніть на те, щоб заходи, які застосовуються до куркулів, не були поширені на середняка і бідняка, як, наприклад виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспів, виступають проти місцевих органів тощо.

Поряд з цим Вам необхідно встановити контроль за дійсним забезпеченням куркульських господарств, що виселяються, тримісячним запасом продуктів, мінімальним реманентом.

Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С. 501.

Постанова ЦВК і РНК СРСР

«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»

(7 серпня 1932 р.)

Закон «про п'ять колосків» – народна назва репресивного радянського закону часів Голодомору. Окрім власне самого закону існувала також Таємна інструкція про його застосування. Згідно з інформацією МЗС України, текст закону власноруч написаний Сталіним. Закон передбачав як захід судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна «розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням свободи на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія заборонялась. На літо 1933 р. за цим законом засуджено 150 000 осіб.

[...]

II

1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т.п.) к имуществу государственному и всемерно усилят охрану этого имущества от расхищения.

2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III

1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилие и угрозы или проповедают применение насилия и угроз к колхозникам с целью заставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять эти преступления к государственным преступлениям.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. – М., 1957. – С. 423-424.

**Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні,
на Північному Кавказі та у Західній області
(14 грудня 1932 р.)**

[...]

2. [...] Обязать ЦК КП(б)У и Совнарком УССР, под личную ответственность тт. Косиора и Чубаря, закончить полностью план заготовок зерновых и подсолнуха до конца января 1933 года. [...]

3. Обязать обком и облисполком Западной области, под личную ответственность тт. Румянцева и Шелехеса, закончить полностью план заготовок зерновых к 1 января 1933 г. и план заготовок льна к 1 февраля 1933 года.

4. Ввиду того, что в результате крайне слабой работы и отсутствия революционной бдительности ряда местных парторганизаций Украины и Северного Кавказа, в значительной части их районов контрреволюционные элементы – кулаки, бывшие офицеры, петлюровцы, сторонники Кубанской рады и пр. сумели проникнуть в колхозы в качестве председателей или влиятельных членов правления, счетоводов, кладовщиков, бригадиров у молотилки и т. д., сумели проникнуть в сельсоветы, земорганы, кооперацию и пытаются направить работу этих организаций против интересов пролетарского государства и политики партии, пытаются организовать

контрреволюционное движение, саботаж хлебозаготовок, саботаж сева, – ЦК ВКП(б) и СНК СССР обязывают ЦК КП(б)У, Севкавказрайком, СНК Украины и крайисполком Севкавказья решительно искоренить эти контрреволюционные элементы путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания к наиболее злостным из них.

5. ЦК и СНК указывают партийным и советским организациям Советского Союза, что злейшими врагами партии, рабочего класса и колхозного крестьянства являются саботажники хлебозаготовок с партбилетом в кармане, организующие обман государства, организующие двурушничество и провал заданий партии и правительства в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам. По отношению к этим перерожденцам и врагам Советской власти и колхозов, все еще имеющим в кармане партбилет, ЦК и СНК обязывают применять суровые репрессии, осуждение на 5–10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях – расстрел.

6. ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

7. [...] В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их «партийных» и беспартийных прислужников ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

[...]

б) Арестованных изменников партии на Украине, как организаторов саботажа хлебозаготовок, бывших секретарей районов, предисполкомов, предрайколхозсоюзов, а именно: Ореховский район – Головина, Пригоду,

Паламарчука, Ордельяна, Луценко; Балаклеяский район – Хорешко, Уса, Фишмана; Носовский район – Яременко; Кобелякский район – Ляшенко; Больше-Токмакский район – Ленского, Косяченко, Дворника, Зыка, Долгова – предать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях.

в) Всех исключенных за саботаж хлебозаготовок и сева «коммунистов» выселять в северные области наравне с кулаками.

г) Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

[...]

Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 291-294.

**Лист секретаря Краснопільського райкому партії до ЦК КП(б)У
та обкому партії про незадоволення населення методами проведення
хлібозаготівель у районі**

(9 грудня 1932 р.)

Після проведення прикріплення уповноважених до кожного колгоспу й одноосібників по сільраді ми досягли незначного зрушення. Але це не забезпечує виконання щоденних завдань.

Під час перевірки колгоспу «Плуг і Молот» знайдено незаприбуткованого зерна 203 центнера. Причому бувший голова колгоспу Козир (виключений з лав партії) дав таку установку, щоб під час відвантаження зерна з-під молотарки з кожного мішка скидалося на вогкість

5 кг, а комірникові – 2-3 кг. Ця справа знаходиться в слідчих органів і буде розглядатись в показовому порядку.

В зв'язку з невиконанням плану хлібозаготівлі по району, коли не видаються довідки на помол селянству, що не виконало плану хлібозаготівлі, перевалиться помол на спеціальних хатніх «млинах» та топчуть у ступах.

Багато вже таких «млинів» вилучено (Славгородський, Покровка). Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопіллі середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідціля, так хоч з голоду не вмреш, а дома коли залишимось, все рівно помremo».

Помічається великий вплив колгоспників з колгоспів. Молотьба закінчується в останніх 4-х колгоспах. Таким чином, у колгоспах відомо про натуральні наслідки господарювання. Передові ударники колгоспники беруть участь у роботі по хлібозаготівлі серед одноосібників. Настрій більш відсталого частини може характеризуватися так: «Пропало все життя, я віддав в СОЗ все своє майно, а відсіля майже нічого не одержую. Зараз в СОЗі вже немає хліба, а дальше ще гірше буде» (Пелипець Ілля, колгоспник). «Все рівно з голоду вмирати цю зиму, так або інакше» (колгоспник с. Славгородського Хіценко К.Н.). «Я партизан, бив куркулів, а сьогодні згоден різати комуністів. Хіба я повинен з голоду вмирати, все рівно отнімуть, так украду» (колгоспник Довжик Петро Мусійович).

З кожним днем хлібне питання все гостріше й гостріше дає себе відчувати. Незабезпеченість хлібом МТС, лікарень, установ викликає незадоволення і звільнення з роботи. Починають проявлятися ознаки минулої весни. Так, член колгоспу «Авангард» партієць Серета Олександр Васильович прибув до РПК з довідкою від правління колгоспу про те, що він має 120 трудоднів та дружина – 147. Серета має 5 дітей. Натуравансів одержав 277 кг. Тов. Серета заявив, що йому нічого вже їсти і він не знає, що надалі робити.

Секретар РПК

Носуленко

*Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків,
мовою документів. – К., 1990. – С. 125.*

**Постанова XII з'їзду КП(б)У про перенесення столиці Української СРР
в місто Київ
(січень 1934 р.)**

Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшують керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації, перенести столицю України в місто Київ, що є її природним географічним центром. Строк переїзду – осінь 1934 року.

*Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів,
конференцій і пленумів ЦК: У II т. – Т. I. – К., 1976. – С. 769.*

**Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення російської
мови в неросійських школах України
(20 квітня 1938 р.)**

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У відмічають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно.

Буржуазні націоналістичні і троцькістсько-бухарінські елементи, що пролізли в окремі ланки партійного, радянського апарату і органів народної освіти, намагалися підірвати проведення ленінсько-сталінської національної політики на Україні і підірвати братерську єдність українського народу з російським народом і народами Союзу РСР.

Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх дальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти дальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського флоту. [...]

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. – Т. 1: 1917 – червень 1941 р. – К., 1959. – С. 740-741.

Конституційний закон про державну незалежність Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Карпатська Україна – автономна республіка у складі Чехо-Словаччини в 1938-1939 рр., Українська незалежна держава – в основному на гірській частині території Закарпаття з 14 по 15 березня 1939 р.

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапора Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі, і тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.
7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна».
8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Волошин А. Твори. – Ужгород, 1995. – С. 384.

ТЕМА 8.**УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)****Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом
(23 серпня 1939 р.)**

Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом – розрахована на 10 років міждержавна угода, що гарантувала нейтралітет Радянського Союзу в конфлікті Третього Рейху з Польщею та країнами Заходу.

1. Обе Договаривающиеся Стороны обязуются воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга как отдельно, так и совместно с другими державами.

2. В случае если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме эту державу.

3. Правительства обеих Договаривающихся Сторон останутся в будущем в контакте друг с другом для консультации, чтобы информировать друг друга о вопросах, затрагивающих их общие интересы.

4. Ни одна из договаривающихся Сторон не будет участвовать в какой-нибудь группировке держав, которая прямо или косвенно направлена против другой стороны.

5. В случае возникновения споров или конфликтов между Договаривающимися Сторонами по вопросам того или иного рода, обе стороны будут разрешать эти споры или конфликты исключительно мирным путем в порядке дружественного обмена мнениями или в нужных случаях путем создания комиссий по урегулированию конфликта.

6. Настоящий договор заключается сроком на десять лет с тем, что, поскольку одна из Договаривающихся Сторон не денонсирует его за год до истечения срока, срок действия договора будет считаться автоматически продленным на следующие пять лет.

7. Настоящий договор подлежит ратификации в возможно короткий срок. Обмен ратификационными грамотами должен произойти в Берлине.

Договор вступает в силу немедленно после его подписания.

Документы внешней политики СССР. 1 января – 31 августа 1939 г. – Т. XXII, кн 1. – М., 1992. – С. 462.

Таємний додатковий протокол (пакт Ріббентропа-Молотова)

до Договору про ненапад

(23 серпня 1939 р.)

Таємний додатковий протокол до Угоди про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом визначив сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі та поділ Польщі між ними.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению к Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов

Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарев, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно Юго-Востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Документы внешней политики СССР. 1 января – 31 августа 1939 г. – Т. XXII, кн 1. – М., 1992. – С. 462-463.

**Декларація Народних зборів Західної України про входження Західної
України до складу УРСР
(27 жовтня 1939 р.)**

Народні Збори Західної України – тимчасовий орган влади, утворений з метою правового оформлення нового статусу Західної України після вступу на її територію Червоної армії у вересні 1939 р.

Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабіж. Польські пани робили все, щоб ополячити українське населення, навіть слово «українець» замінили словами «бидло» і «хлоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям українцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали в навчальні заклади. Викорінювали рідну українську

мову. Прагнули знищити українську культуру. Все це не раз викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму правлячих кіл панської Польщі.

Але скінчився час пригноблення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за указом Радянського уряду, Червона Армія визволила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах народ одностайно висловлює непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу і ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Бо тільки в Радянському Союзі, де при владі стоять робітники і селяни, знищена експлуатація людини людиною, здійснена взаємна допомога народів в усіх галузях господарського і громадського життя. Бо тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу повний розквіт національної культури – в повному розумінні народної культури. Бо тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами, і замість національного розбрату, культивованого буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

В Радянському Союзі розквітає Українська Радянська Соціалістична Республіка. Збудовані сотні потужних заводів і фабрик, на яких працює робітничий клас, який не знає експлуатації. Виросло і економічно зміцніло українське селянство, яке володіє всією землею і обробляє її найновішою технікою. Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розквіту справжньої народної української радянської культури.

Українська мова – державна мова. Сини і дочки народів Радянської країни займають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і громадського життя. Молоді Радянської України забезпечена повна можливість вчитися, оволодівати висотами науки своєю рідною мовою. Народ Західної України це знає.

Українські Народні збори, будучи виразником непохитної волі і сподівань народу Західної України, постановляють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори виражають тверду впевненість у тому, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік під керівництвом Комуністичної партії більшовиків ішов шляхом нового і щасливого життя.

Хай живе вільна Радянська Україна!

Хай живе братство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік – вітчизна трудящих усього світу.

Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. –

К., 1999. – С. 50-51.

Акт відновлення Української держави

(30 червня 1941 р.)

Акт відновлення Української Держави – проголошення в окупованому німецько-гітлерівськими військами Львові відновлення Української держави. Здійснений Українськими Національними Зборами, що склалися з представників національного руху, за підтримки членів оунівських похідних груп та вояків батальйону «Нахтігаль».

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця й вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна українська влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям слава!

*Відновлення Української держави в 1941 році: Нові документи
і матеріали. – К., 2001. – С. 39.*

**Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У
до українського народу
(6 липня 1941 р.)**

Товариші робітники, селяни, інтелігенція великого українського народу!

Кровожерливий ворог напав на нашу землю. В смертельній ненависті до мирної Радянської країни, до волелюбного нашого народу оскаженілий Гітлер кинув свої фашистські банди, щоб перетворити нас на рабів, знищити нашу національну державу, культуру, пограбувати нашу землю і посадити на шию нашого вільного народу катів та їх найманців, німецьких капіталістів, баронів, поміщиків. Кривавий розбійник зазіхає на українську пшеницю, сало, нафту, метал, вугілля, на багатства і добро квітучої Радянської України. Гітлерівські людожери несуть на своїх багнетах іго, якого ще не знала історія людства. Жити у вільній Україні або впасти в рабство під ігом Гітлера – так тепер стоїть питання перед українським народом.

Проклятий ворог віроломним нападом захопив частину нашої рідної України. Це не може налякати наш могутній волелюбний народ. Німецьких псів-рицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх шаблі козаків Богдана Хмельницького, кайзерівські полчища знищив український народ під керівництвом Леніна, Сталіна в 1918 р. Завжди ми били німецького розбійника, а тепер ми навіки відрубасмо його лапи, залиті кров'ю багатьох народів.

Брати і сестри! Доблесні воїни героїчної Червоної Армії самовіддано відбивають шалені спроби фашистських загарбників просунутися вглиб країни. На смертний бій з найлютішим своїм ворогом піднялася вся Україна разом з братніми народами Радянського Союзу.

Почалася наша Велика священна Вітчизняна війна. Президія Верховної Ради Української РСР, Рада Народних Комісарів України, Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України закликають вас, робітники, селяни, інтелігенція, чинити найжорстокіший опір ворожій навалі. Настав час, коли кожний, не шкодуючи життя, повинен до кінця виконати священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом. Де б не з'явився ворог – він повинен знайти собі могилу. Хай кожна хата і будинок, хай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським розбійницьким бандам.

Відродимо славні традиції українських партизанів, які нещадно знищували в роки громадянської війни німецьких окупантів. На зайнятій ворогом території створюйте кінні і піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, висаджуйте в повітря в тилу у ворога мости, шляхи, знищуйте телеграфний зв'язок, підпалюйте ліси і склади, громіть обози противника. Створюйте ворогові та його посібникам нестерпні умови, нещадно переслідуйте і знищуйте їх, всіма засобами зривайте всі заходи ворога.

Колгоспники, робітники радгоспів і МТС! Якщо вашій місцевості загрожує бути захопленій ворогом, забирайте з собою трактори і автомашини, забирайте з собою худобу і коней. Не залишайте ворогові жодного кілограма хліба, жодного літра пального.

Товариші робітники та інтелігенція! Якщо вашому місту загрожує ворожа навала, не залишайте нічого цінного ворогу. Все цінне майно, що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися. Нелегко нам знищувати добро, яке ми добули нашою вільною працею, нашим потом, нашою кров'ю, але ми повинні це зробити в ім'я перемоги, яка вирішує долю українського народу, долю України і всього Радянського Союзу.

Сини і дочки великої України! У всенародній Вітчизняній війні проти фашистських гнобителів нічого не пошкодуємо, щоб подолати ворога, щоб захистити свою честь, свою свободу. Батьківщина вимагає від нас безмежної самовідданості, організованості, єдності і непохитної згуртованості навколо партії більшовиків. Батьківщина кличе на подвиг в бою, на подвиг у праці. Наполегливою працею на виробництві, у колгоспах, шахтах, лабораторіях будемо наближати час перемоги над ненависним ворогом. Більше снарядів, гармат, літаків, бомб, танків! Більше провіанту, фуражу!

Для підтримки Червоної Армії і Червоного Флоту, за прикладом брата нашого – великого російського народу, об'єднуйтесь в могутні полки народного ополчення України! Йдемо в рішучий і переможний бій!

Велика наша сила, не зломити її, не зігнути! В морі народного гніву потопимо гітлерівську гадину. Цим ми зробимо святу справу – не тільки знищимо небезпеку, що нависла над нашою країною, а й допоможемо визволенню народів Європи, поневолених німецьким фашизмом. В своїй священній Вітчизняній війні ми не самотні. Все передове людство – з нами.

Справа наша справедлива! Перемога буде за нами!

Ніколи українці не будуть німецькими рабами!

Вперед! За нашу рідну Україну, за великий Радянський Союз!

В бій! За Батьківщину, за честь, за свободу!

Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1961. –

Т. 2. – С. 3-5.

Декрет А. Гітлера про створення райхскомісаріату «Україна»

(20 серпня 1941 р.)

Райхскомісаріат «Україна» – адміністративне утворення, що охоплювало частину сучасних українських та білоруських земель в 1941-1944 рр. Контролювалося і підпорядковувалося нацистській Німеччині, проте не входило до її складу. Райхскомісаріат був колонією Третього Райху.

[...]

1. Заселена українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Рейхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане рейхсміністрові окупованих територій Сходу. Рейскомісаріат отримує назву «Україна».

2. Зовнішні кордони Рейхскомісаріату «Україна» будуть визначатися мною, відповідно до стану боєвих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного управління в Рейхскомісаріаті «Україна» чи його частинах визначатиму окремо.

3. Рейхскомісаром для України призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його резиденцією є поки що Рівне.

1941 год: Страна в огне: В 2 кн. – Кн. 2: Документы и материалы. – М., 2011. – С. 533.

**Директива А. Розенберга рейхскомісару Е. Коху стосовно України
(18 листопада 1941 р.)**

[...] Поведінка німецької адміністрації повинна відповідати таким директивам:

1. Представники німецької адміністрації повинні утриматися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України. На питання, що йтимуть від українців стосовно майбутнього, слід відповідати:

а) Після жорстоких боїв треба спочатку оцінити, що накоїв [Україні] більшовизм.

б) У всякому разі на сьогодні ясно, що ці шкоди потребуватимуть багаторічного німецького управління, щоб їх усунути.

в) Тільки фюрер буде приймати рішення щодо остаточного упорядкування після вивчення всієї ситуації, особливо на основі поведінки самих українців.

2. На протести щодо вже переведеного або можливого відділення українських територій чи таких, що вважаються ними, треба відповідати:

а) Ця війна на Сході вимагала величезної жертви німецької крові. Німецький народ пішов на те, щоб довгі роки зносити нестатки. Він повинен мати гарантії, що не опиниться у настільки ж небезпечній ситуації, як у 1941 р.

б) Німецький народ живе на вузькому просторі. Цією війною, що рятує всю Європу, він завоював право розширити свій життєвий простір. Народи Сходу мають у розпорядженні простір набагато більший, ніж його мають

нації Центральної Європи, до того ж не маючи сили використати багатства цього простору.

в) У Райхскомісаріаті Україна, який насправді далеко перевищує етнографічні межі України, переселення людей на півночі і на сході властивого етнічного простору видається цілком можливим. Якщо Німеччина погодилася, щоб повернулися до неї сотні тисяч колоністів, то переселення західних українців не повинно здаватися чимось нечуваним.

г) Узагалі українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені.

д) Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, Німецький райх мусить узяти на себе захист Європи на Сході, бо тільки Німеччина здатна взяти на себе такий захист.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.542-543.

**Наказ народного комісара оборони СРСР № 227 («Ні кроку назад!»)
(28 липня 1942 р.)**

[...] Населення нашої країни, яке з любов'ю і повагою ставиться до Червоної Армії, починає розчаровуватися в ній, втрачає віру в Червону Армію, а багато хто з них проклинає Червону Армію за те, що вона віддає наш народ під ярмо німецьких гнобителів, а сама втікає на схід..

З цього випливає, що час покінчити з відступом.

Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик.

Треба стійко, до останньої краплі крові захищати кожен позицію, кожний метр радянської території, чіплятися за кожний клаптик радянської землі і відстоювати його до останньої можливості. Для нашої Батьківщини настали важкі дні. Ми повинні зупинити, а потім відкинути і розгромити ворога за всяку ціну.

1. Військовим радам фронтів і насамперед командуючим фронтами:

а) безумовно ліквідувати відступальні настрої у військах і залізною рукою припиняти пропаганду про те, що ми можемо і повинні відступати нібито й далі на схід, що від такого відступу не буде нібито шкоди;

б) безумовно знімати з поста і направляти у Ставку для притягнення до військового суду командуючих арміями, котрі допустили самовільний відхід війська з позицій, які вони займають, без наказу командування фронту;

в) сформувати в межах фронту від одного до трьох (зважаючи на обстановку) штрафних батальйонів (по 800 чоловік), куди направляти середніх і старших командирів та відповідних політпрацівників усіх родів військ, які провинилися в порушенні дисципліни через боягузтво або нестійкість, і поставити їх на більш важкі ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини проти Батьківщини.

2. Військовим радам армій і насамперед командуючим арміями:

а) безумовно знімати з постів командирів і комісарів корпусів і дивізій, які допустили самовільний відхід військ з позицій, що вони займають, без наказу командування армії, і направляти їх у військову раду фронту для віддання до військового суду;

б) сформувати в межах армії 3–5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх в разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів та боягузів і цим допомогти чесним бійцям дивізій виконати свій обов'язок перед Батьківщиною;

в) сформувати в межах армії від п'яти до десяти (зважаючи на обстановку) штрафних рот (від 150 до 200 чоловік у кожній), куди направляти рядових бійців і молодших командирів, які, провинилися в порушенні дисципліни через боягузтво або нестійкість, і поставити їх на важкі ділянки армії, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини перед Батьківщиною.

3. Командирам і комісарам корпусів і дивізій:

а) безумовно знімати з постів командирів і комісарів полків і батальйонів, які допустили самовільний відхід частин без наказу командира корпусу чи дивізії, відбирати у них ордени і медалі та направляти їх у військові ради фронту для віддання до військового суду;

б) подавати всіляку допомогу і підтримку загороджувальним загонам армії у зміцненні порядку і дисципліни в частинах.

Наказ прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях, ескадрильях, командах, штабах.

Документи и материалы по истории России. – М., 1999. – С. 298-299.

Постанова

III конференції ОУН про цілі національно-визвольної боротьби

(лютий 1943 р.)

III Конференція Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД), що відбулася дня 17–21 лютого 1943 р., піддавши всесторонньому аналізу:

а) Сучасне міжнародне положення, позиції воюючих сторін, позиції поневолених народів і сучасне міжнародне положення України.

б) Ситуації на українських землях та минулорічний період боротьби українського народу, стан організованих українських політичних сил та роллю ОУНСД, як керівного чинника в національно-визвольній боротьбі українського народу, – стверджує:

1) Сучасна війна на Сході, що її розпутано в ім'я імперіялістичних інтересів німецького націонал-соціалізму й московського більшевизму, ведеться за протинародні реакційні цілі, обернення країни й народів у предмет колоніальної експлуатації й грабунку, що несе за собою духово-моральний, соціально-економічний і національно-політичний визиск і гніт, тобто за повне поневолення народів і людини. Це в першу чергу війна з приводу України, яку оба імперіялізми трактують у своїх загарбницьких

плянах, як центральну проблему їх імперіялістичної політики на Сході Європи та випадову базу для дальших підбоїв. Ця війна довела в сучасній стадії боротьби до сильного виснаження обох партнерів та заставила їх мобілізувати та кидати на фронт усі можливі резерви, щоб без огляду на необчислимі жертви мільйонів, вимусити на противнику перемогу.

2) Німеччина своєю імперіалістичною політикою в відношенні до всіх європейських народів та терором і грабунком на окупованих теренах стала мобілізувати проти себе всі народи сучасної Європи, а в тому числі теж т. зв. союзників. В цей спосіб створила вона ідейнополітичні та матеріальні основи для свого розвалу й уже хитається під ударами мільйонових армій ворогів та під впливом наростаючих у Європі революційних сил поневоленних народів. Її намагання приєднати, або приневолити поневолені народи до ширшої боротьби з большевизмом, кривавитися в сучасній війні за її імперіялістичні інтереси, являються підступним маневром окупанта й спізненою пробою оминуту наслідки доконаних помилок та одним із засобів скріпити свій воєнний потенціал силами поневоленних народів.

3) Большевицька Москва, виступаючи в ролі оборонця народів перед німецьким імперіялізмом, використовує сучасний воєнний стан, що існує між Німеччиною й альянсами, капіталізуючи для себе капіталістичну німецьку політику на окупованих теренах, продовжує вести підступну гру за здобуття Заходу для перемоги над Німеччиною, що по планам Москви має стати першим етапом у здійсненні цілей московського імперіялізму, цебто підбою цілої Європи й переведення світової большевицької революції.

4) Бритійська імперія і З'єднані Штати Північної Америки стоять у завзятій боротьбі проти німецького імперіялізму, як загрози життєвих інтересів англосаксонського світу, використовуючи в цій боротьбі всі можливі чужі сили, а зокрема московську воєнну валку, що має завдати Німеччині основні удари на Сході. Їхньою ціллю являється розгромлення усіх великодержав Європи, що своєю мілітарною силою й імперіялізмом

створюють для них нову загрозу та унеможливають їм реалізувати побудову європейського ладу, спертого на принципі рівноваги політичних сил, та забезпечуючого свободу англо-саксонських політичних і господарських впливів в Європі. Здійснення пляну англосаксонського світу узалежене від їхніх силових спроможностей у кінцевій стадії сучасної війни, а вичерпання їхніх сил може заставити їх, як в 1919 році, сприймати політичні розв'язки, накинені самостійницько-визвольними, або імперіялістичними чинниками.

5) Сучасна війна принесла окупацію й політичне поневолення німецьким імперіялізмом ряду європейських народів і в їхній боротьбі за відбудову власних держав наставила їх до політичної орієнтації на англо-американський світ, як на чинник, що змагає до розвалу Німеччини. Внаслідок німецьких практик та під впливом надій на поміч Заходу кладуть вони небезпеку большевизму на дальшому пляні їхніх самостійницьких акцій.

б) Україна знайшлася в сучасний момент між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіялістів – Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт. В своїй самостійницько-визвольній боротьбі український народ зустрічає на відтинку своїх міжнародних акцій ряд перешкод, що є впливом неознайомлення інших народів з українською справою, протиакцій історичних ворогів України, та є наслідком факту, що сучасна війна ведеться за інтереси великих імперіялістичних держав, які запрягають до своїх цілей народи та нехтують їхніми правами на національно-державне самоозначення. Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіялізмів.

*Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали:
В 3 т. – Т. 3. – Мюнхен, 1983. – С. 48-50.*

**Протокол таємної наради у А. Гітлера
(10 червня 1943 р.)**

[...] Фюрер наголосив на тому, що, керуючись ліберальними принципами, ми втратимо всяку можливість набору робочої сили для робіт у Райху, припиниться вивезення до Райху продуктів харчування та будь-які інші у примусовому порядку нормовані поставки. На противагу цьому нам необхідно усвідомити, що поставки були можливі лише завдяки примусу, тому що ми не можемо компенсувати те, що постачається, ніякими товарами, оскільки аналогічних товарів ми вже більше не виробляємо.

Таким чином, нам необхідно усвідомити, що лише демонструючи найбільшу суворість, ми зможемо існувати, а так званий принцип лагідної поведінки і всі надії на нього безглузді та далекі від дійсності. [...]

Далі фюрер вказав на те, що російську Україну не можна порівнювати з австрійською Галичиною; українці, які живуть в Галичині, довгий час перебували під пануванням Австрії. Ці австрійсько-галицькі русини тісно переплетені з австрійською державою. Отже, там, в Галичині, можна дозволити управлінню СС-ів сформувати одну українську дивізію. [...]

Далі фюрер наголосив: «Ми підкоряємося суворому закону війни: цей закон вимагає «викачати» з України продукти харчування і робочу силу. Лише слабкі духом генерали можуть повірити, що якимось красномовством ми зможемо здобути робочу силу».

Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943). – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 232-233.

**Присяга воїна Української повстанської армії
(1943 р.)**

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї. Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського народу.

*Українська Головна Визвольна Рада: Документи. –
Нью-Йорк; Київ; Львів, 1994. – С. 25.*

Акт про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил

(8 травня 1945 р.)

Акт про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил – юридичний документ, який встановив перемир'я на спрямованих проти Німеччини фронтах Другої світової війни, який зобов'язав німецьких військовослужбовців до припинення опору, здачі особового складу в полон та передачі матеріальної частини збройних сил противнику, фактично означав вихід Німеччини з війни. Був підписаний представниками Верховного

командування вермахту, верховного командування Західних союзників та Радянського Союзу.

1. Ми, що нижче підписалися, діючи від імені Німецького Верховного Командування, погоджуємося на беззастережну капітуляцію всіх наших збройних сил на суші, на морі й у повітрі, а також усіх сил, які перебувають на цей час під німецьким командуванням, – Верховному Головнокомандуванню Червоної Армії й одночасно Верховному командуванню Союзних експедиційних сил.

2. Німецьке Верховне Командування негайно віддає накази всім німецьким командуючим сухопутними, морськими й повітряними силами та всім силам, які перебувають під німецьким командуванням, припинити воєнні дії о 23.01 годині за центральноєвропейським часом 8 травня 1945 року, залишитися на своїх місцях, де вони перебувають у цей час, і повністю роззброїтися, передаючи всю свою зброю та військове майно місцевим союзним командуючим або офіцерам, виділеним представниками Союзного Верховного Командування, не руйнувати й не заподіювати ніяких ушкоджень пароплавам, суднам та літакам, їхнім двигунам, корпусам і устаткуванню, а також машинам, озброєнню, апаратам та всім загалом військово-технічним засобам ведення війни.

3. Німецьке Верховне Командування негайно виділить відповідних командирів і забезпечить виконання всіх подальших наказів, виданих Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії та Верховним Командуванням Союзних експедиційних сил.

4. Цей акт не буде перешкодою для заміни його іншим генеральним документом про капітуляцію, укладеним Об'єднаними Націями або від їхнього імені, застосовним до Німеччини та німецьких збройних сил загалом.

5. Якщо німецьке Верховне Командування або якісь збройні сили, що перебувають під його командуванням, не діятимуть відповідно до цього акту про капітуляцію, Верховне командування Червоної Армії, а також Верховне

Командування Союзних експедиційних сил розпочнуть такі каральні заходи або інші дії, які вони визнають за необхідні. 6. Цей акт складено російською, англійською та німецькою мовами. Тільки російський і англійський тексти є автентичними.

Підписано 8 травня 1945 р. в м. Берліні.

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны:

В 3 т. – Т. 3. – М., 1947. – С. 261-262.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР
про оголошення 9 травня святом Перемоги
(8 травня 1945 р.)**

В ознаменованіє победоносного завершення Великой Отечественной войны советского народа против немецко-фашистских захватчиков и одержанных исторических побед Красной Армии, увенчавшихся полным разгромом гитлеровской Германии, заявившей о безоговорочной капитуляции, установить, что 9 мая является днем всенародного торжества – праздником Победы.

9 мая считать нерабочим днем.

Правда. – 1945. – 9 травня.

ТЕМА 9.

УКРАЇНСЬКА РСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ ХХ ст.

Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну (29 червня 1945 р.)

Стаття 1. Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Кордони між Словачією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається. [...]

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій.

Персоналії: У 2 т. – Т. 1. – Ужгород, 2009. – С. 455.

Постанова Львівського церковного собору про ліквідацію Брестської церковної унії (8-10 березня 1946 р.)

Львівський собор 1946 р. – собор, не визнаний Ватиканом і скликаний у Львові згідно з планом КГБ СРСР з ліквідації Української Греко-католицької церкви.

[...] Зібравшись у кафедральному храмі св. Юрія у Львові перший раз в історії в умовах, коли всі українські землі, завдяки зусиллям і перемогам волелюбних народів, братськи об'єднаних в великому Союзі Радянських Соціалістичних Республік, зібрані в єдину Українську Радянську державу і український народ став з'єдинений, заслухавши доповідь голови централі ініціативної групи греко-католицької церкви по возз'єднанню з Руською православною церквою о[тця] д-ра Гавриїла Костельника, і після переведеної дискусії, собор стверджує:

1. Що Рим штучно виломився з XI ст. з первісної братерської православно-соборної церкви, щоб таким чином накинати свою диктатуру всій церкві; що церковна унія була накинута нашому народові в XVI ст. римо-католицькою агресивною Польщею, як міст до спольщення і златинізування нашого українського (і білоруського) народу; що в теперішній нашій ситуації, коли завдяки героїчним подвигам і славіній перемозі Радянського Союзу всі українські землі найшлися разом і український народ став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним піддержувати далі уніатські тенденції і було б непростим гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну бойню, причиною якої була в історії унія та й завжди мусить бути.

Виходячи з цих засад, собор постановив відкинути постанови Берестейського собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватікану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви.

2. Зважаючи на Христові слова «да всі будуть єдино», тобто що християнам слід єднатися в любові і богочитанні, постановивши приєднатися до Руської святої православної церкви, собор вважає необхідним вислати в цій справі прохання до його святості Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі, і про свої постанови повідомити

Раднарком УРСР, а також голову Ради в справах Руської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

3. Зваживши, що римські папи в історії завжди вели свою себелюбну політику, собор висловлює переконання в тому, що в умовах, коли волелюбні народи всього світу боролись за своє існування, Ватікан цілком стояв на боці кривавого фашизму і виступав проти Радянського Союзу, який зусиллям всіх братських об'єднаних народів захистив наш український народ від рабства і знищення та об'єднав всі наші землі в єдину соборну Українську Радянську Державу, а тим самим і визволив нас від національного і церковно-релігійного поневолення.

Собор висловлює від імені всього духовенства і віруючих свою глибоку подяку за це визволення державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави, довір'я до яких так однодушно продемонстрували всі народи під час виборів до Верховної Ради СРСР, і свідчить про незламну вірність своїй Батьківщині.

*Правда про унію: Документи і матеріали. –
Львів, 1981. – С. 367-368.*

Мемуари М. Хрущова про голод 1946-1947 рр. (1946-1947 рр.)

Голодомор 1946-1947 рр. – масовий голод (третій голодомор), який влаштувала народам СРСР російсько-більшовицька диктатура. Був спричинений не так повоєнним неврожаєм, як спланованою акцією сталінського Політбюро з метою забрати в селян залишки зерна і продати чи подарувати його братнім режимам у соціалістичному таборі.

[...] Пошел голод. Стали поступать сигналы, что люди умирают. Кое-где началось людоедство. Мне доложили, например, что нашли голову и ступни человеческих ног под мостом у Василькова (городок под Киевом). То есть труп пошел в пищу. Потом такие случаи участились. Кириченко (он был

тогда первым секретарем Одесского обкома партии) рассказывал, что, когда он приехал в какой-то колхоз проверить, как проводят люди зиму, ему сказали, чтобы он зашел к какой-то колхознице. Он зашел. «Ужасную я застал картину. Видел, как эта женщина на столе разрезала труп своего ребенка, не то мальчика, не то девочки, и приговаривала: «Вот уже Манечку съели, а теперь Ванечку засолим. Этого хватит на какое-то время». Эта женщина помешалась от голода и зарезала своих детей. Можете это представить?».

Я докладывал обо всем Сталину, но в ответ вызвал лишь гнев: «Мягкотелость! Вас обманывают, нарочно докладывают о таком, чтобы разжалобить и заставить израсходовать резервы». ...Он считал, будто я поддаюсь местному украинскому влиянию, что на меня оказывают такое давление, и я стал чуть ли не националистом, не заслуживающим доверия»

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 38.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області
зі складу РРФСР до складу УРСР
(лютий 1954 р.)**

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

К. Ворошилов

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

М. Пегов

Москва, Кремль, 19 лютого 1954 р.

Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – С. 147.

**Про культ особи та його наслідки. Доповідь першого секретаря
ЦК КПРС М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС
(25 лютого 1956 р.)**

«Про культ особи та його наслідки» – зачитана Першим секретарем Президії ЦК КПРС М.С. Хрущовим на закритому засіданні XX з'їзду КПРС. В доповіді засуджений культ особи Й. Сталіна, масовий терор та злочини другої половини 30-х – початку 50-х рр., провина за які покладена на Й. Сталіна, а також розглянута проблема реабілітації партійних та військових діячів, які репресовані при Й. Сталіні.

[...] Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

...Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Выясняется, что многие партийные, советские, хозяйственные работники, которых объявили в 1937–1938 годах «врагами», в действительности никогда врагами, шпионами, вредителями и т. п. не являлись, что они, по существу, всегда оставались коммунистами, но были оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истязаний, сами на себя наговаривали (под диктовку следователей-фальсификаторов) всевозможные тяжкие и невероятные обвинения. Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937–1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов.

...Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

...Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937–1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена санкция.

...Сталин был человек очень мнительный, с болезненной подозрительностью. ...Болезненная подозрительность привела его к огульному недоверию, в том числе и по отношению к выдающимся деятелям партии, которых он знал много лет... Имея неограниченную власть, он допускал жестокий произвол, подавлял человека морально и физически.

...Культ личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны... Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и отсутствия элементарной скромности Сталина является издание его «краткой биографии», вышедшей в свет в 1948 году. Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца... Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они отредактированы лично Сталиным...

Известия ЦК КПСС. – 1989 – № 3. – С. 136-137.

**Спогади М. Роженка про прем'єру фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна»
(4 вересня 1965 р.)**

Під час прем'єри фільму у київському кінотеатрі «Україна» літературний критик І. Дзюба зі сцени, аспірант-літературознавець В. Стус і журналіст В. Чорновіл в залі закликали підвестися на знак протестів проти арештів українських інтелектуалів, які відбулися влітку 1965 р. Під протестним листом підписалося 140 присутніх. В результаті І. Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь» і виключили з аспірантури Київського педагогічного інституту, В. Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія», В. Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР.

Перед початком сеансу виступили режисер з розповіддю про створення картини та кілька кінокритиків, котрі високо оцінили роботу творчого колективу.

...І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал ледь помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок.

Принишки актори, заціпенів зал. Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» – почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався. І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати... Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло.

З темряви востаннє долинуло Василеве: «Я вам розповім про Леніна», перекрите голосом гучномовця, – сеанс розпочався»

Роженко М. Обов'язок пам'яті // Вітчизна. – 1990. – № 5. – С. 95.

З книги П. Шелеста «Україно наша Радянська»

(1970 р.)

Шелест Петро Юхимович (14 лютого 1908 – 22 січня 1996 рр.) – партійний і державний діяч УРСР та СРСР. Перший секретар ЦК КПУ (1963-1972 рр.). Його книга «Україно наша Радянська» розкритикована за «недостатній інтернаціоналізм», вилучена з продажу та з бібліотек.

[...] Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції – це майже шість довоєнних Україн. Питома вага республіки в народному господарстві країни по окремих видах промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю – 34 проценти, газу – 31, чавуну – 48, готовому прокату – 42, залізній руді – 56, металургійному устаткуванню – 48, тракторах – 32, фабричних цукрових буряках – 58, олії – 32, зерну – 23, м'ясо-молочних виробках – 23-25 процентів. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2–3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів. Менш як 0,5 процента території і 1,4 процента населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8–10 процентів світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу...

...За питомою вагою електрифікованих дільниць Україна залишила далеко позаду Сполучені Штати Америки і Англію. У світовому вантажному обороті залізничний транспорт України займає майже 8 процентів і значно

перевищує вантажооборот таких країн, як Англія, Франція, ФРН, Італія і Японія разом узятих.

Потужний флот, що діє на морях і ріках України, складається із сучасних комфортабельних пасажирських суден, великої океанської флотилії, суховантажних суден, новітніх танкерів великої вантажності. І майже всі вони зроблені на суднобудівних заводах України. На річках України ходять вантажні теплоходи, самохідні баржі, пасажирські судна, в тому числі з підводними крилами. Порівняно з довоєнним періодом вантажооборот морського транспорту зріс в кілька десятків разів...

Повітряне сполучення на Україні відносно молоде. Воно почало розвиватися лише з 1924 року. А сьогодні захмарні траси України становлять уже понад 80 тисяч кілометрів. Ними можна двічі оперезати земну кулю по екватору. За рік літаки тільки на міжміських лініях республіки перевозять більш як 6 мільйонів пасажирів.

Радянська Україна займає почесне місце на міжнародній арені. Вона бере активну участь у роботі більш як п'ятдесяти різних міжнародних організацій, є членом Організації Об'єднаних Націй. До голосу України сьогодні прислухається увесь світ. Прогресивні люди всіх країн з великим інтересом дізнаються про наші досягнення в усіх галузях народного господарства, культури, науки, мистецтва.

Шелест П. Україно наша Радянська. – К., 1970. – С. 76-79.

**Відкритий лист громадян України до Л.І. Брежнєва, О.М. Косигіна
і М.В. Підгорного з протестом проти репресій,
що відбулися у середині 60-х рр.
(квітень 1968 р.)**

[...] Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі проводяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими процесами з ряду причин. Насамперед, нас

не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківському 1965–66 рр., на яких засуджено понад 20 осіб, провадилися в закритому порядку – всупереч тому, що прямо і недвозначно гарантоване Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами. Мало того, закритий характер сприяв порушенню законності в самому перебігу судових процесів.

Ми вважаємо, що порушення принципу прилюдности судочинства іде врозріз з рішеннями XX і XXII з'їздів партії про відновлення соціалістичної законності, врозріз з інтересами радянського суспільства, є глумом над найвищим законом нашої країни – Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік – і нічим не може бути виправдане.

Принцип прилюдности включає в себе не тільки відкриту судову розправу, але й широке та правдиве наświetлення її ходу в пресі. Відомою є вимога В.І. Леніна про те, що широкі маси повинні все знати, все бачити і мати можливість про все судити, що особливо у відношенні до каральних органів «маса повинна мати право знати і перевіряти кожний, навіть найменший крок їх діяльності». Однак, наша преса зовсім не реагувала на політичні процеси, що відбувались на Україні. Що ж до політичних процесів, які відбувались у Москві, то короткі повідомлення про них у пресі можуть викликати радше здивування і образити своєю неповагою до здорового глузду радянського читача, як дати йому дійсну інформацію про ті справи і перебіг судового доходування.

Ця, по суті, безконтрольність і неpubлічність уможливила порушення конституційних гарантій і процесуальних норм. Стало майже правилом, що на подібних політичних процесах суд відмовляється вислуховувати свідків оборони і обмежується тільки свідками звинувачення. Факти, наведені в широковідомому відкритому листі П. Літвінова і Л. Богораз, красномовно

свідчать про те, що суд над Галансковим, Гінзбургом, Добровольським і Ляшковою проводився з грубими порушеннями процесуальних норм.

Звертає на себе увагу та зловісна обставина, що в багатьох випадках підсудним інкримінуються висловлювані і обстоювані ними погляди, які зовсім не мають антирадянського характеру, а лише містять у собі критику окремих явищ нашого суспільного життя або критику явних відхилень від соціалістичного ідеалу, явних порушень офіційно проголошених норм. Наприклад, журналіст В'ячеслав Чорновіл був суджений Львівським обласним судом 15 листопада 1967 р. лише за те, що зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривають протизаконний і юридично безграмотний характер політичних процесів, проведених на Україні в 1965-1966 рр. І, не зважаючи на те, що обвинувачення не змогло висунути проти В. Чорновола нічого переконливого і не могло навіть виставити проти нього ані одного свідка (з двох виставлених обвинуваченням свідків один не з'явився до суду з невідомих причин, а другий відмовився від своїх попередніх зізнань і дав зізнання в користь В. Чорновола). Не зважаючи на те, що оборона переконливо і яскраво викрила всю сміховинність висунутого проти В. Чорновола звинувачення – суд все таки задовольнив усі вимоги звинувачення і засудив молодого журналіста на три роки позбавлення свободи.

Всі ці і багато інших фактів говорять про те, що ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушування інакомислячих, формою придушування громадянської активності і соціальної критики, зовсім необхідної для здоров'я всякого суспільства. Вони свідчать про щораз сильнішу реставрацію сталінізму, проти якої так енергійно і мужньо перестерігають І. Габай, Ю. Кім та П. Якір у своєму зверненні до діячів науки, культури і мистецтва СРСР.

На Україні, де порушення демократії доповнюються та загострюються перекрученнями в національному питанні, симптоми сталінізму виявляються

ще виразніше і бруталніше. Ми вважаємо за свій обов'язок висловити глибоку тривогу з приводу всього наведеного вище. Ми закликаємо Вас використати свій авторитет і своє повноваження в тому напрямі, щоб органи суду і прокуратури строго додержувались радянських законів і щоб труднощі та різноголосся, які виникають у нашому суспільно-політичному житті, вирішувалося в ідейній сфері, а не віддавалось компетенції органів прокуратури та держбезпеки.

*Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали:
В 3 т. – Т. 3. – Мюнхен, 1983. – С. 238-241.*

**Висновок комісії ЦК КПУ про лист І.М. Дзюби та доданий до нього
матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
(15 лютого 1972 р.)**

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» – книга Івана Дзюби, написана у вересні-грудні 1965 р., в якій автор з марксистських позицій проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні. І. Дзюба доводив, що компартія ще за часів Й. Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму. Свою аргументацію автор побудував переважно на цитатах з творів Леніна та партійних документів 20-х рр. Він вважав, що політика КПРС, зокрема щодо України, суперечить корінним інтересам українського народу і вбачав вихід у поверненні до ленінських принципів національної політики.

Центральний Комітет КП України постановою від 7 лютого 1972 р. доручив комісії в складі тт. А.Д. Скаби (голова), В.Ю. Євдокименка, Ю.О. Збанацького, В.П. Козаченка, Л.П. Нагорної, П.О. Недбайла, В.А. Чирка, М.З. Шамоти та П.Й. Ящука розглянути листа І. Дзюби, адресованого першому секретареві ЦК КП України т. Шелесту П.Ю. та голові Ради Міністрів УРСР т. Щербицькому В.В., та доданий до цього листа

матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в 1966 р.

Уважно проаналізувавши згаданий лист та матеріал І. Дзюби, а також вивчивши матеріали зарубіжної антирадянської преси і радіо за період з 1966 по 1972 рр., комісія прийшла до висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР. Цей матеріал має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на відверто ворожих, буржуазно-націоналістичних позиціях. [...]

При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації, всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні, звинувачує партію в тому, що у нас проведена «нещадна ревізія ленінської національної політики», «взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні», що практика в національному питанні «далеко не завжди» відповідає теорії. [...]

Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір'я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання. Все це, як свідчить детальний аналіз, потрібно Дзюбі для того, щоб оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму, запозичуючи при цьому нові методи і аргументи у сучасних антикомуністів і ревізіоністів усіх мастей. [...]

Дзюба будь-що намагається довести, що Україна зазнає економічної експлуатації з боку, як він пише, Москви, що їй великої шкоди «завдає економічний зверхцентралізм», який сковує ініціативу на місцях і розвиток

продуктивних сил республіки. В цих твердженнях неважко помітити відгомін горезвісних волобуєвщини, шумськізму і хвильовизму. [...]

Так само тенденційно і фальсифіковано змальовує Дзюба розвиток і досягнення української радянської культури. У літературі, в театрах, кіно, музеях, скрізь, куди не глянь, – твердить він, – панує примітив, убогість, «сірятина», «хуторянщина». І в цьому він звинувачує партію та уряд, їх політику «мародерства» по відношенню до культурної спадщини українського народу. Негативна оцінка сучасного стану в українській культурі викликана у Дзюби саме її соціалістичним змістом. Тому й не дивно, що він прямо стає на захист «другої культури» – від Мазепи до Хвильового, яка мала явно виражений антимосковський, антинародний характер. [...]

З позицій буржуазного націоналізму розглядає Дзюба і питання про мову. Існування другої мови – російської – у вжитку народів СРСР, всупереч фактам, він вважає прямою загрозою цим мовам і народам, двомовність називає «зашморгом на шиї народів» і т. д. [...] На його думку, людина, що потрапила в інше національне середовище і обставини життя, змушена прийняти мову цього середовища, є вже неповноцінна людина, непридатна для творчої діяльності, якою б не була обрана нею галузь [...] Всякий «відступ» від національного, від національної мови означає крах особистості. [...]

Таким чином, можна зробити висновок, що Дзюба в своїй «праці» вдається до фальсифікаторських маніпуляцій в питанні про розвиток культури і мови. Його заяви про «другосортність» української культури, про її штучне стримування і збіднення «...багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глибоко зшелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним автоматично-пресекательним рефлексом...» є безпідставними. В той же час вони розраховані на дезорганізацію нашого народу та світової громадськості про

справжній стан культурного розвитку Радянської України, перегукуються з твердженнями українських буржуазних націоналістів за кордоном. [...]

Висновки

1. Лист Дзюби і доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України, являють собою виклад поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста, вони є злісним наклепом на ленінську національну політику КПРС і практику національного будівництва в Радянському Союзі, підступною спробою, прикриваючись посиленнями на класиків марксизму-ленінізму і всіляко перекручуючи їх положення, пропагувати ідеї і принципи українського буржуазного націоналізму.

2. Додана до листа «праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» носить відверто антирадянський характер. Дзюба навмисне і свідомо перекручує і фальсифікує розвиток та досягнення економіки і культури Радянської України, прагнучі будь-що довести її «колоніальне становище», по суті повторює і всіляко намагається «аргументувати» основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди, змикається з поглядами запеклих антикомуністів.

3. Дзюба зводить злісні наклепи на Комуністичну партію і Радянський уряд, вдається до безсоромних фальсифікацій, намагаючись будь-що довести, нібито наша партія відступила від ленінських настанов у розв'язанні національного питання. [...]

6. «Праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму, поширюється «самвидавом» серед ідейно нестійкої частини молоді і інтелігенції республіки, завдає шкоди справі комуністичного виховання радянських людей.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 384-393.

Конституція Української РСР (1978 р.)

Конституція УРСР 1978 р. – четверта конституція радянської України – «квазі-держави».

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів. [...]

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністичне партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР. [...]

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава. [...]

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР. [...]

Конституція Української РСР. – К., 1979. – С. 3-4, 25.

ТЕМА 10. УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Виступ М.С. Горбачова про сутність Перебудови

(2 листопада 1987 р.)

Перебудова – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР в 1985-1991 рр. До початку 1990-х рр. Перебудова призвели до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що спричинило ліквідацію влади КПРС і розпад СРСР.

Товариші! До висновку про необхідність перебудови нас привели пекучі й невідкладні потреби. Але чим глибше ми вникали в наші проблеми, досягли їх зміст, тим ясніше ставало, що перебудова має і ширший суспільно-політичний та історичний контекст.

Перебудова – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи [...]

Ми маємо всі підстави подивитися на перебудову як на певний історичний етап у поступальному прогресі нашого суспільства. І відповідаючи на ленінське питання «від чого до чого» ми переходимо, треба сказати цілком ясно: нам необхідно надати соціалізму нової якості, як кажуть, другого дихання, а для цього здійснити глибоке оновлення всіх сторін життя суспільства – як матеріальної, так і духовної, якнайповніше розкрити гуманістичний характер нашого ладу.

Мета перебудови – теоретично і практично повністю відновити ленінську концепцію соціалізму, в якій незаперечний пріоритет – за людиною праці з її ідеалами, інтересами, за гуманістичними цінностями в економіці, соціальних і політичних відносинах, культурі. Наша надія на революційне очищення і відродження полягає в тому, щоб розкрити величезні соціальні ресурси соціалізму через активізацію особи, людського фактора. В результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині і підносить її. Це суспільство для людей – для розквіту їх творчої праці, благополуччя, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина відчуває себе повноправним господарем і на ділі є ним. Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа. Продовжуючи справу Жовтня, перебудова висунула як найперше завдання – далі поглиблення і розвиток соціалістичної демократії.

Демократизація суспільства – душа перебудови, і від того, як вона піде, залежать і успіх самої перебудови, і, можна без перебільшення сказати, майбутнє соціалізму в цілому. Це найміцніша гарантія перетворень у політиці й економіці, яка виключає будь-який рух назад. Перетворення, які відбуваються в країні тепер, – мабуть, найбільший після Жовтня крок по шляху розвитку соціалістичного демократизму. Перебудовуючи нашу економічну й політичну систему, ми зобов'язані створити, по-перше, надійний і гнучкий механізм реального залучення всіх трудящих до вирішення державних і громадських справ. По-друге, на практиці навчити людей жити в умовах демократії, що поглиблюється, розширювати і зміцнювати права людини, рости сучасну політичну культуру мас. Інакше кажучи – вчити й вчитися демократії [...]

Товариші! Міцна основа для прискореного просування вперед на всіх напрямках може бути створена лише на базі докорінних змін в економіці. Та й

сама перебудова набере повної сили тільки тоді, коли вона глибоко сколихне народне господарство. А це у свою чергу упирається в глибокі перетворення господарського механізму, всієї системи управління економікою. Мета початої в країні радикальної економічної реформи – в найближчі два-три роки забезпечити перехід від надмірно централізованої, командної системи управління до демократичної, основаної переважно на економічних методах, на оптимальному поєднанні централізму і самоврядування. Вона передбачає різке розширення самостійності об'єднань і підприємств, переведення їх на повний госпрозрахунок і самофінансування, надання трудовим колективам всіх необхідних для цього прав. Економічна реформа – це вже не тільки плани і наміри і тим більше не абстрактні теоретичні міркування. Вона міцно і глибоко входить у життя. Сьогодні значна кількість об'єднань і підприємств промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства працюють на засадах самофінансування й самоокупності. З початку наступного року на цих умовах працюватимуть підприємства, які випускають 60 процентів промислової продукції. Набере чинності Закон про державне підприємство (об'єднання). Усе це вже позначається на практиці господарювання. В колективах помітно зростає інтерес до фінансово-економічних результатів роботи. Починають по-справжньому рахувати затрати і результати, економити у великому і малому, знаходити найбільш ефективне розв'язання проблем. Сьогодні ще раз ми повинні твердо сказати – ніяких відступів від прийнятих принципів економічної реформи партія не допустить. Усі намічені перетворення повинні бути й будуть повністю здійснені.

Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.

1917-1987. – К., 1987. – С. 30-34.

**Резолюція УАНТєІ з приводу екологічного становища в Україні
(січень 1989 р.)**

Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили собі, що живемо в гігантській душоубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7% від всієї площі СРСР, сконцентрована 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому, найбільш небезпечних для природи її галузей: хімічної, металургічної, атомно-енергетичної. Це є наслідком не тільки значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин. Але й відсутністю справжнього господаря на власній землі. Уряд республіки, який мав би регулювати і визначати напрямок розвитку і структуру промисловості України з врахуванням її шкідливих впливів на природу, виявився неспроможним протистояти диктату центральних міністерств і відомств, які нібито в загальносоюзних цілях під захистом Центрального уряду планували розвиток підпорядкованих їм галузей промисловості чисто в своїх вузьких інтересах без огляду на небезпеку, яку вони створюють своєю варварською діяльністю. Екологічні проблеми України для мешканців Москви є далекими і незрозумілими, тому ми самі повинні підняти свій голос на захист власного здоров'я і самого життя.

Екологічна катастрофа загрожує всім мешканцям України незалежно від їх національності, соціального статусу, рівня освіти і культури і тому справа захисту навколишнього середовища від шкідливого впливу людської діяльності повинна об'єднати зусилля всього населення республіки в боротьбі за справжню суверенність України, в політичній структурі СРСР.
[...]

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст.:

Документи і матеріали. – К., 2011. – С. 270-271.

**Відозва Народного руху України до всіх громадян УРСР
(січень 1989 р.)**

Народний Рух України – громадсько-політична організація, заснована 1989 р. В 1989 р. Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу і державності.

[...] Реформа політичної системи радянського суспільства – справа кожного громадянина. Якщо політична система залишиться непорушною, без змін, – зазначив на ХІХ партконференції М.С.Горбачов, – то ми не впораємося із завданнями перебудови. Але сама собою ця система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни. Саме для цього об'єднуються мільйони людей в різних республіках у Народні фронти, інші громадські угруповання. Народний Рух України за перебудову спрямований на реалізацію ленінської концепції соціалізму, на викорінення з повсякденного буття сталінізму та брежнєвщини. Ніяких інших цілей, окрім блага народу, у нас немає.

Перебудова не тільки соціально-економічна, але й морально-громадська революція. Комуністична партія знайшла в своїх рядах здорові сили, які очолили її. Наше спільне завдання: рішуче оновлювати радянське суспільство. Ми повинні чітко усвідомити, що нині вирішується доля соціалізму і доля світу. Якщо нам не пощастить здолати антинародну сталінську систему управління, ми знову матимемо ГУЛАГ від Карпат до Курилів. А це – кінець соціалізму, кінець свободі. [...]

Брати і сестри! Народний Рух України за перебудову кличе до повноправного і повноцінного громадського життя! До спільної праці на благо рідного краю, на благо всіх народів нашої Вітчизни.

Наша перспективна мета – оновлення і розвиток соціалізму в ленінському уявленні, вільний розвиток всіх націй і народностей, які живуть на Україні, процвітання України, «між вільними вільної, між рівними рівної», радянської держави в Союзі рівноправних соціалістичних держав, «республік-сестер».

*Провісники свободи, державності і демократії:
Документи і матеріали. – К., 2009. – С. 19-23.*

**Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»
(1989 р.)**

1989 р. завдяки зусиллям патріотичної української громадськості Верховна Рада республіки прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Цей статус закріплено в Конституції України 1996 р.

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності. Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

I. Загальні положення

Стаття 1. Завдання законодавства про мови в Українській РСР.
Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання

суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР.

Стаття 2. Державна мова Української РСР. Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР. Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці. В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови. У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення.

Історія української культури: Збірник матеріалів

і документів. – К., 2000. – С. 517-521.

Декларація про державний суверенітет України

(16 липня 1990 р.)

Декларація про державний суверенітет України – документ про проголошення державного суверенітету України. Декларація надала поштовх і напрямок процесу утворення національних держав на теренах СРСР.

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучі створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки

як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство. Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР. Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Українська РСР регулює еміграційні процеси. Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності. Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР. Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю. Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР. Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці,

розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів. Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів. Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення. Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління. Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки. Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки. Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи Державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації

про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. – К., 1990. – С. 3-8.

Звернення Народної Ради України до народу України

(20 серпня 1991 р.)

«Народна Рада» - парламентська опозиція у Верховній Раді України в 1990-1994 рр. В прийнятті політичних рішень протистояла консервативно-комуністичній парламентській більшості.

Дорогі співвітчизники!

У ніч на 19 серпня в Москві вчинено антиконституційний державний переворот. Владу злочинно захоплено верхівкою військово-промислового комплексу і КДБ та правоконсервативного крила КПРС. До самозваного державного комітету надзвичайного стану ввійшли особи, давно відомі своїми реакційними великодержавницько-шовіністичними поглядами.

Головна мета перевороту є придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканими імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету.

Дії заколотників є незаконними:

1) з порушенням конституційної процедури усунено з поста Президента СРСР М. Горбачова, доля якого залишається досі невідомою;

2) створення комітету з надзвичайного стану не передбачене існуючим законодавством;

3) оголошення надзвичайного стану в СРСР здійснено всупереч Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», в якому сказано: «Президент СРСР попереджує про оголошення надзвичайного стану в окремих місцевостях, а в разі необхідності запроваджує його на прохання або

за згодою Президії Верховної ради чи вищого органу державної влади відповідної союзної республіки». Політичні авантюристи видали вже декілька текстів, в яких намагаються прикрасити свою кримінальну акцію легковажними і нереальними обіцянками. Що ж заважало Павлову знижувати ціни та підвищувати заробітну плату до перевороту? Або ж, що заважало Пуго ефективно боротися із злочинністю за присутності Президента Горбачова? А про яку демократію може йти мова, коли голова Комітету держбезпеки Крючков займається організацією державного перевороту? Якою ж жалюгідною після цього виглядає спроба обдурити світову громадськість зверненням Янаєва та компанії до ООН та урядів країн світу!

Народна Рада українського парламенту рішуче засуджує спробу вчинити державний переворот. Ми не визнаємо самозваного комітету з надзвичайного стану та будь-яких його розпоряджень. Закликаємо всіх громадян України, усіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися виключно Конституції України та її законам.

Президент Росії Борис Єльцин оголосив учасників перевороту державними злочинцями й закликав до безстрокового страйку. У цей вирішальний час усі чесні люди в Україні повинні підтримати Росію і Єльцина. Пам'ятаймо: якщо сьогодні танки розчавлять суверенітет Росії, то завтра вони з'являться на вулицях і площах українських міст.

Народе України! Сьогодні тільки від Тебе залежить доля нашої Батьківщини, майбутнє кожного з нас, і наших дітей. Вимагайте негайного скликання сесії Верховної Ради Української РСР! Вимагайте від Верховної Ради та обраних вами депутатів рішучого осуду дій заколотників! Вимагайте звіту міністра з питань зовнішньої та внутрішньої безпеки про заходи щодо охорони державного суверенітету України! [...]

Літературна Україна. – 1991. – 22 серпня.

Акт проголошення незалежності України

(24 серпня 1991 р.)

Акт проголошення незалежності України – документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР, яким проголошено незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує незалежність України

та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Голос України. – 1991. – 29 листопада.

Постанова Верховної Ради України

«Про Державний прапор України»

(28 січня 1992 р.)

Верховна Рада України постановляє :

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору,

нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 19. – Ст. 257.

Постанова Верховної Ради України

«Про Державний герб України»

(19 лютого 1992 р.)

Верховна Рада України постановляє :

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються).

2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 40 – Ст. 592.

Постанова Верховної Ради України

«Про День незалежності України»

(20 лютого 1992 р.)

Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. (1427-12), Верховна Рада України постановляє :

1. Вважати день 24 серпня Днем незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України. [...]

Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20 – Ст. 279.

Конституція України

(28 червня 1996 р.)

Конституція України – Основний закон держави України. Набула чинності з дня її прийняття. Чинна Конституція України складається з 15 розділів. 161 стаття зібрана у 14 розділів, а XV розділ містить 16 перехідних положень. Тексту Конституції передуює Преамбула.

Розділ 1. Загальні засади

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та

судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Конституція України. – К., 1996. – С. 3-4.

Постанова Верховної Ради України

**«Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами
Президента України»
(27 листопада 2004 р.)**

Верховна Рада України, виражаючи суверенну волю народу, прагнучи розвивати демократичну правову державу, піклуючись про збереження громадянського миру і спокою в Україні, дбаючи про необхідність забезпечення з'ясування волевиявлення Українського народу на виборах Президента України, а також усвідомлюючи відповідальність за ситуацію в Україні та подолання політичної кризи, що виникла у зв'язку з проведенням виборів Президента України, як єдиний загальнодержавний представницький орган в Україні постановляє:

1. Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р., що відбулося з порушеннями виборчого законодавства і не відображає повною мірою волевиявлення народу.

2. Висловити недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з неналежним виконанням нею обов'язків, передбачених Конституцією та законами України.

3. Запропонувати Президенту України до 1 грудня 2004 року внести на розгляд Верховної Ради України подання щодо дострокового припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії, а також щодо кандидатур на посади членів Центральної виборчої комісії, попередньо узгодивши їх з депутатськими фракціями і групами у Верховній Раді України. [...]

6. З метою завершення конституційної реформи вважати за доцільне запропонувати Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України забезпечити підготовку та внесення на розгляд Верховної Ради України в період з 1 по 3 грудня 2004 року законопроекту про внесення змін до Конституції України [...]

9. Вважати неприпустимим застосування сили проти усіх учасників політичних акцій, що може призвести до подальшого загострення конфлікту, за умови держання ними законодавства України.

Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 544.

Постанова Верховної Ради України

«Про стабілізацію політичної та соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України»

(1 грудня 2004 р.)

У зв'язку із загостренням політичної кризи в державі внаслідок порушень виборчого законодавства під час проведення виборів Президента України, неналежного виконання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування передбачених Законом України «Про вибори Президента України» обов'язків, що призвело до спотворення і неможливості з'ясування волевиявлення Українського народу, зважаючи на невжиття конституційними інститутами державної влади встановлених законодавством заходів щодо забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, а також з метою збереження громадянського миру і спокою, стабілізації політичної, соціально економічної і фінансової ситуації в Україні [...] Верховна Рада України постановляє:

1. Визнати, що в Україні відсутні соціальні, економічні та політичні передумови для зміни державного устрою. Сепаратистські прояви мають штучний характер і зумовлені прагненням конкретних осіб та політичних сил задовольнити свої неправомірні корпоративні та політичні інтереси. Разом з тим політична та соціально-економічна ситуація, що склалася в державі після

21 листопада 2004 року, швидко стає некерованою і такою, що загрожує суверенітету та територіальній цілісності України.

2. Рішуче засудити будь-які рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, прийняті після 21 листопада 2004 року і які суперечать Конституції та законам України, прояви сепаратизму з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також інших осіб, сприяння у будь-який спосіб таким проявам з боку громадян іноземних держав, що створюють загрозу суверенітету та територіальній цілісності держави.

3. Генеральній прокуратурі України невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада 2004 року рішенням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також діям їх посадових осіб та вжити заходів прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність із законодавством України. Рекомендувати Президенту України з урахуванням правової оцінки Генеральної прокуратури України вирішити питання щодо притягнення до відповідальності зазначених посадових осіб.

4. Генеральній прокуратурі України та Службі безпеки України невідкладно дати правову оцінку діянням окремих осіб, що спрямовані на порушення територіальної цілісності України, і за наявності правових підстав вирішити питання про притягнення їх до відповідальності. [...]

Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 545.

Універсал національної єдності

(3 серпня 2006 р.)

Напередодні п'ятнадцятої річниці незалежності України перед українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини, постала історична вимога і можливість об'єднати свої зусилля, досягти національної єдності.

Усвідомлюючи відповідальність перед Українським народом та складність нинішньої політичної ситуації, Шануючи волевиявлення народу, здійснене у демократичний спосіб на виборах 26 березня 2006 року, [...] погоджуємось на першочергове здійснення плану дій для забезпечення національної єдності:

1. Збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України – непорушних принципів існування держави.

2. Подальше гарантування і неухильне дотримання прав людини. Послідовний розвиток таких безумовних надбань демократичної України, як свобода слова, вільне вираження поглядів і переконань. [...]

5. Створення політичних та правових умов для безперешкодної діяльності опозиції у виборних органах влади усіх рівнів. Недопущення корупції у політиці. [...]

12. Всебічний розвиток і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України – як основи самоідентифікації народу і держави. Гарантування кожному громадянину вільного використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

13. Розвиток культури та відродження духовності Українського народу, забезпечення цілісності мовно-культурного простору. [...]

18. Запровадження принципів науково-технічного та інноваційного розвитку, досягнення щорічних темпів зростання ВВП на рівні не нижче ніж 5%, стимулювання створення щороку не менше 1 млн. робочих місць.

19. Проведення структурних реформ в економіці. Проведення податкової реформи, яка передбачає зниження податкового тиску на економіку з розширенням бази оподаткування, у тому числі шляхом поступового запровадження податку на нерухомість (податку на багатство) та єдиного соціального внеску з фонду оплати праці. [...]

21. Підвищення ефективності сільського господарства та уваги держави до селян. Запровадження не пізніше 1 січня 2008 року повноцінного ринку землі з одночасним матеріально-організаційним забезпеченням та створенням необхідної нормативно-правової бази [...]

24. Налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми партнерами, керуючись інтересами України. [...]

25. Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу України до Європейського Союзу [...] невідкладний початок переговорів щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

Ми переконані, що реалізація положень цього Універсалу, які будуть покладені в основу діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України і Кабінету Міністрів України, можлива лише за умови національної єдності та згуртованості політичних сил. Ми готові здолати розбіжності, об'єднати свої зусилля, використати всі можливості задля покращення життя Українського народу і забезпечення процвітання нашої Вітчизни.

Урядовий кур'єр. – 2006. – 5 серпня.

Закон України

«Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»

(1 липня 2010 р.)

Закон визначає засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України.

Стаття 1. Завдання засад внутрішньої і зовнішньої політики.

1. Засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах.

Стаття 2. Основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики.

1. Засади внутрішньої і зовнішньої політики базуються на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства.

2. Внутрішня політика ґрунтується на таких принципах:

пріоритетність захисту національних інтересів;

верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи;

рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності;

здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;

відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості;

забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;

свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами;

соціальне партнерство та громадянська солідарність.

3. Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах:

суверенна рівність держав;

утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави;

повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів;

вирішення міжнародних спорів мирними засобами;

повага до прав людини та її основоположних свобод;

невтручання у внутрішні справи держав;

взаємовигідне співробітництво між державами;

сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань;

пріоритет загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права;

застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам;

своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам.

Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

**Угода про асоціацію між Україною, з однією сторони, та Європейським
Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми
державами-членами, з іншої сторони
(27 червня 2014 р.)**

Угода про асоціацію України з ЄС – угода між Україною та Європейським Союзом про асоціацію, зміст якої розроблено конкретно для України і дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції.

Стаття 1

Цілі

1. Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.

2. Цілями асоціації є:

а) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

б) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

в) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року;

г) запровадити умови для посилених економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це визначено у Розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») цієї Угоди, та підтримувати зусилля України

стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС;

е) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод;

ф) запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес.

РОЗДІЛ І ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

Стаття 2

Повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року та Паризькій хартії для нової Європи 1990 року, а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 року і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами цієї Угоди. Забезпечення поваги до принципів суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності, а також протидія розповсюдженню зброї масового знищення, пов'язаних з нею матеріалів та засобів їхньої доставки також є основними елементами цієї Угоди.

Стаття 3

Сторони визнають, що принципи вільної ринкової економіки становлять основу для їхніх відносин. Верховенство права, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності є головними принципами для посилення відносин між Сторонами.

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page

Декларація про боротьбу за звільнення України (20 березня 2014)

Декларація про боротьбу за звільнення України – документ у формі звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства з приводу подій у Криму. Від імені народу України Верховна Рада України заявила, що Крим був, є та буде в складі України. Український народ ніколи і за жодних умов не припинить боротьбу за звільнення Криму.

18 березня 2014 р. Президент Російської Федерації поставив підпис під так званим «Договором про входження Республіки Крим та міста Севастополя до Російської Федерації». У помпезній атмосфері Георгіївського залу Кремля з відвертим викликом усьому світові Росія зухвало порушила не тільки чинне законодавство суверенної України, але й фундаментальні норми міжнародного права, закріплені у Статуті ООН, Статуті Ради Європи, Заключному акті НБСЄ 1975 року та інших підсумкових документах НБСЄ/ОБСЄ, Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав від 1991 року, Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року між Україною, США, Росією та Великою Британією про неядерний статус України, Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 1997 року.

Уперше після завершення Другої світової війни загально визнані кордони Європи цинічно "перемальовує" країна, яка за багатосторонніми і двосторонніми договорами гарантувала територіальну цілісність України, недоторканність і непорушність її кордонів.

Верховна Рада України звертає увагу урядів та парламентів світу, міжнародних організацій та світової громадськості, що Український народ ніколи не визнає анексію невід'ємної частини своєї території - Автономної

Республіки Крим, захопленої Росією з брутальним порушенням фундаментальних норм міжнародного права та загальновизнаних принципів співжиття держав.

Верховна Рада України звертається до всіх членів міжнародного співтовариства з наполегливим проханням утриматись від міжнародного визнання так званої "Республіки Крим" та анексії Криму і міста Севастополя до складу Росії у якості нових суб'єктів Федерації.

Від імені народу України Верховна Рада України заявляє, що Крим був, є та буде в складі України. Український народ ніколи і за жодних умов не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була.

Україна переможе, бо з нами Бог і правда.

Голова Верховної Ради України

О. Турчинов

Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 15. – Ст. 580.

Закон України

про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України (15 квітня 2014 р.)

Закон визначає статус території, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий режим на цій території, визначає особливості діяльності в умовах цього режиму, додержання та захисту прав фізичних та юридичних осіб.

Основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин.

Стаття 1. Правовий статус тимчасово окупованої території України

1. Тимчасово окупована територія України (далі - тимчасово окупована територія) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України.

2. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року.

Стаття 2. Мета Закону

1. Цей Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Стаття 3. Тимчасово окупована територія

1. Для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини.

Стаття 4. Правовий режим тимчасово окупованої території

1. На тимчасово окупованій території на строк дії цього Закону поширюється особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина.

2. Правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Правовий режим тимчасово окупованої території може бути визначено, змінено чи скасовано виключно законами України.

Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території

1. Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території.

2. Україна зобов'язується підтримувати і забезпечувати економічні, фінансові, політичні, соціальні, інформаційні, культурні та інші зв'язки з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу-окупанта відповідно до норм і принципів міжнародного права.

4. Примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

5. Кабінет Міністрів України здійснює постійний моніторинг стану дотримання прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території, за результатами якого оприлюднює та надає відповідну інформацію міжнародним організаціям у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина та вживає необхідних заходів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює згідно із законом парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території.

6. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію.

Держава Україна всіма можливими засобами сприятиме відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди Російською Федерацією.

7. Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

Стаття 8. Захист виборчих прав громадян України на тимчасово окупованій території

1. Під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться.

2. Громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України.

3. Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, мають право реалізувати своє право голосу на таких виборах або всеукраїнському референдумі шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси згідно з частиною третьою статті 7 Закону України "Про Державний реєстр виборців".

4. У разі дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного в одномандатному виборчому окрузі, утвореному в межах

Автономної Республіки Крим чи міста Севастополя, проміжні вибори народного депутата України в цьому окрузі не проводяться.

5. На тимчасово окупованій території вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, місцевий референдум не проводяться.

6. Органи ведення Державного реєстру виборців, утворені на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, ведення Державного реєстру виборців не здійснюють. Порядок доступу до записів про виборців, виборча адреса яких відноситься до території, на яку поширюються повноваження цих органів ведення Державного реєстру виборців, а також актуалізації цих записів встановлюються Центральною виборчою комісією.

Стаття 9. Незаконні органи, їх посадові та службові особи

1. Державні органи та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2. Будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

3. Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків.

4. Встановлення зв'язків та взаємодія органів державної влади України, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з незаконними органами (посадовими особами), створеними на тимчасово окупованій території, допускається виключно з метою забезпечення національних інтересів України, захисту прав і свобод громадян України, виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України, сприяння відновленню в межах тимчасово окупованої території конституційного ладу України.

Стаття 10. Порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї

1. Громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в'їзд на тимчасово окуповану територію і виїзд з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України.

2. В'їзд іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в'їзду-виїзду.

Порядок в'їзду іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 11. Гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території

1. На тимчасово окупованій території право власності охороняється згідно із законодавством України.

2. За державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами, у тому числі територіальною громадою міста Севастополя, державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території.

3. За фізичними особами, незалежно від набуття ними статусу біженця чи іншого спеціального правового статусу, підприємствами, установами, організаціями зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться

на тимчасово окупованій території, якщо воно набуто відповідно до законів України.

4. Набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. У разі неможливості здійснення державним реєстратором повноважень щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території орган державної реєстрації визначається Кабінетом Міністрів України.

5. На тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

6. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, які є об'єктами права власності Українського народу, військове майно, майно державних органів, державних підприємств, установ та організацій, що знаходяться на тимчасово окупованій території і є власністю держави Україна, не можуть переходити у власність інших держав, юридичних або фізичних осіб в інший спосіб, ніж передбачений законами України.

Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 26. – Ст. 892.

Закон України
про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах
Донецької та Луганської областей
(16 вересня 2014 р.)

Цей Закон визначає тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей з метою створення умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для повернення жителів до вимушено залишених місць постійного проживання, їх реінтеграції, а також для відновлення життєдіяльності в населених пунктах у Донецькій та Луганській областях та розвитку територій.

Стаття 1. Згідно з цим Законом тимчасово, на три роки з дня набрання цим Законом чинності, запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належать райони, міста, селища, села, що визначаються рішенням Верховної Ради України (далі - окремі райони Донецької та Луганської областей).

Стаття 2. Законодавство України в окремих районах Донецької та Луганської областей на період дії особливого порядку місцевого самоврядування діє з урахуванням особливостей, визначених цим Законом.

Стаття 3. Держава гарантує відповідно до закону недопущення кримінального переслідування, притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності та покарання осіб - учасників подій на території Донецької, Луганської областей.

Органам влади та їх посадовим (службовим) особам, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності забороняється дискримінація, переслідування та притягнення до відповідальності осіб з приводу подій, що мали місце у Донецькій, Луганській областях.

Стаття 4. Держава гарантує відповідно до Закону України "Про засади державної мовної політики" право мовного самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає

рідною, вибору мови спілкування, вільного користування російською та будь-якою іншою мовою у суспільному та приватному житті, вивчення і підтримки російської та будь-якої іншої мови, їх вільний розвиток і рівноправність.

Органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади у спосіб і в межах повноважень, що передбачені Законом України "Про засади державної мовної політики", іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, сприяють в окремих районах Донецької та Луганської областей використанню російської та інших мов в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створюють можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя.

Стаття 5. В окремих районах Донецької та Луганської областей місцеве самоврядування здійснюється відповідно до Конституції та законів України відповідними територіальними громадами безпосередньо та через органи місцевого самоврядування.

Повноваження депутатів місцевих рад і посадових осіб, обраних на позачергових виборах, призначених Верховною Радою України цим Законом, не можуть бути достроково припинені.

В окремих районах Донецької та Луганської областей законами України запроваджується особливий порядок призначення керівників органів прокуратури і судів, який передбачає участь органів місцевого самоврядування у вирішенні цих питань.

Стаття 6. Для забезпечення узгодженої діяльності органів місцевого самоврядування та центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої

влади можуть укладати з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів.

Ініціатива стосовно укладення угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей належить відповідним органам місцевого самоврядування.

Для укладення угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей органи місцевого самоврядування подають до Кабінету Міністрів України, міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади пропозиції з питань розвитку окремих районів, що потребують вирішення Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, реалізації спільних проектів уряду та органів місцевого самоврядування. Кабінет Міністрів України, міністерство, інший центральний орган виконавчої влади розглядає подані пропозиції та в десятиденний строк від дня одержання таких пропозицій відкриває процедуру консультацій з представниками органів місцевого самоврядування окремих районів Донецької та Луганської областей, заінтересованих суб'єктів господарювання, громадськості. Рішення про відкриття процедури консультацій приймається Кабінетом Міністрів України, міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади, про прийняте рішення невідкладно інформується ініціатор укладення угоди, який забезпечує залучення до консультацій представників відповідних органів місцевого самоврядування, заінтересованих суб'єктів господарювання, представників громадськості.

У ході консультацій представники Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування окремих районів Донецької та Луганської областей, заінтересованих суб'єктів, представники громадськості готують

проект угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей.

Угода щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей набирає чинності з дня її схвалення Кабінетом Міністрів України, міністерством.

Кабінет Міністрів України контролює виконання органами виконавчої влади укладених угод щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей, заслуховує їх звіти, вживає відповідно до закону заходів до забезпечення виконання сторонами укладених угод.

Стаття 7. Держава надає підтримку соціально-економічному розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей.

Державна підтримка полягає у запровадженні законом відмінного від загального економічного режиму здійснення господарської та інвестиційної діяльності, спрямованого на відновлення об'єктів промисловості, транспортної та соціальної інфраструктури, житлового фонду, переорієнтацію промислового потенціалу, створення нових робочих місць, залучення інвестицій і кредитів для відновлення та розвитку об'єктів, розташованих в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Для впровадження сталого соціально-економічного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей Кабінет Міністрів України відповідно до Закону України "Про державні цільові програми" затверджує державну цільову програму, в якій визначає заходи, завдання та показники, спрямовані на створення умов для комплексного та збалансованого територіального розвитку, відновлення виробничого та експортного потенціалу, забезпечення ефективного використання ресурсного та промислового потенціалу, потреб населення відповідних територій у високотехнологічній конкурентоспроможній екологічно чистій продукції, високоякісних послугах, створення сприятливого середовища для залучення

інвестицій та оптимального здійснення інвестиційної діяльності, розширення сфери застосування праці шляхом створення нових робочих місць.

У законі про Державний бюджет України щороку передбачаються видатки, що спрямовуються на державну підтримку соціально-економічного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей. Україна гарантує визначення таких видатків загального фонду Державного бюджету України захищеними видатками, обсяг яких не може змінюватися при здійсненні скорочення затверджених бюджетних призначень.

Стаття 8. Органи виконавчої влади сприяють розвитку в окремих районах Донецької та Луганської областей транскордонного співробітництва, спрямованого на вирішення спільних проблем розвитку, посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування окремих районів з адміністративно-територіальними одиницями Російської Федерації на основі угод про прикордонне співробітництво, що укладаються територіальними громадами, органами місцевого самоврядування, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами у межах компетенції, встановленої законом.

Стаття 9. В окремих районах Донецької та Луганської областей рішенням міських, селищних, сільських рад створюються загони народної міліції, на які покладається реалізація завдання з охорони громадського порядку в населених пунктах цих районів.

Координація діяльності загонів народної міліції з охорони громадського порядку в населених пунктах здійснюється відповідним сільським, селищним, міським головою.

Загони народної міліції утворюються на добровільних засадах із числа громадян України, які постійно проживають у відповідних населених пунктах окремих районів Донецької та Луганської областей.

Загони народної міліції під час охорони громадського порядку реалізують повноваження, передбачені для них законами України.

Про утворення та діяльність загонів народної міліції сільський, селищний, міський голова інформує місцеве населення через засоби масової інформації.

Стаття 10. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Відповідно до пункту 30 частини першої статті 85 Конституції України призначити позачергові вибори депутатів районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад, сільських, селищних, міських голів в окремих районах Донецької та Луганської областей на неділю 7 грудня 2014 року.

Кабінету Міністрів України в межах повноважень вжити невідкладних заходів щодо забезпечення фінансування позачергових виборів, що призначені абзацом першим цього пункту, за рахунок коштів резервного фонду Державного бюджету України.

3. Кабінету Міністрів України невідкладно за участю органів місцевого самоврядування окремих районів Донецької та Луганської областей підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України законопроекти та забезпечити прийняття підзаконних нормативно-правових актів, що впливають із цього Закону.

4. Статті 2-9 цього Закону діють з дня набуття повноважень органами місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей, обраними на позачергових виборах, проведених відповідно до Конституції України, цього та інших законів України, з додержанням засад загальних, рівних, вільних і прозорих виборів, а також публічності та відкритості виборчого процесу як основних принципів виборчого права, встановлених Конституцією України та міжнародними договорами України, що закріплюють загальновизнані міжнародні стандарти забезпечення прав

людини і є частиною національного законодавства України, у тому числі з обов'язковим дотриманням стандартів ОБСЄ щодо проведення демократичних виборів, із забезпеченням:

участі у спостереженні за виборами міжнародних безсторонніх спостерігачів, зокрема від Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, інших міжнародних організацій та іноземних держав, а також інших офіційних спостерігачів;

безпечних умов діяльності та безперешкодної участі офіційних спостерігачів у виборчому процесі;

виведення усіх незаконних збройних формувань, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України;

недопущення незаконного втручання у виборчий процес, у тому числі з боку незаконних збройних формувань;

дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності, рівності прав і можливостей участі у виборчому процесі;

свободи передвиборної агітації, рівних можливостей доступу до засобів масової інформації та відновлення з цією метою українського теле- та радіомовлення, обігу українських друкованих засобів масової інформації на всій території Донецької та Луганської областей;

дотримання гарантій вільного волевиявлення та таємного голосування, виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, які були змушені покинути місця проживання в окремих районах Донецької та Луганської областей;

прозорого підрахунку голосів, установлення підсумків голосування і результатів місцевих виборів.

5. Передбачений цим Законом особливий порядок діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей реалізується виключно органами місцевого самоврядування, що

обрані на позачергових виборах, призначених і проведених відповідно до Конституції України, цього та інших законів України.

Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 45. – Ст. 2043.

